

आजचा सुधारक

विवेकवादी चिंतनाला वाहिलेले मराठी मासिक

वर्ष 25

अंक 6

सप्टेंबर 2014

ह्या अंकात

- २ दोन रस्ते रावसाहेब कसबे
२ अनश्व-रथ, पुष्पक विमान आणि आपण सर्व (लेखांक पहिला) रवींद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ
९ झाली जीत इंग्रजीची योगेन्द्र यादव
११ आकडेबाजी
१२ डाव्या पुरोगाम्यांचे इतिहासदत्त कर्तव्य सुरेश सावंत
१४ धर्म, धर्मनिरपेक्षता आणि त्यामधून उद्भवणारे काही प्रश्न दिवाकर पुरुषोत्तम मोहनी
२१ महाभारत आणि कॉस्मॉस सुकल्प कारंजेकर
२५ युटोपियन सोशालिस्ट; रॉबर्ट ओवन प्रियदर्शन तुरे
२९ पत्रसंवाद उत्पल वनिता बाबूराव , अनुराधा मोहनी

संस्थापक – संपादक

दि. य. देशपांडे

(1918-2006)

संपर्क:

अनुराधा मोहनी

anumohoni@gmail.com

कार्यकारी संपादक

अनुराधा मोहनी

9881442448

भरत मोहनी

bharat_i@yahoo.com

9822736808

aajacha.sudharak@gmail.com

दोन रस्ते

आजचे जग अशा वळणावर उभे आहे की, जिथून पुढे परस्परविरुद्ध दिशांनी जाणारे दोन रस्ते आहेत. एक रस्ता प्रचंड संपत्तीच्या निर्मितीचा, अमाप उपभोगाचा, परस्परांशी स्पर्धेचा आणि वैराच्या दिशेने जाणारा आहे; दुसरा रस्ता कार्ल मार्क्स म्हणतात तसा अशा ठिकाणी पोहोचणारा आहे की, जिथे मानवी विकासप्रक्रियेतील आनंददायी घटना घडणार आहेत. निसर्गातील सर्व उत्पादकस्रोत माणूस अशा रीतीने विकसित करेल की, माणूस आणि निसर्ग ह्यातील द्वंद्व पूर्ण मिटून जाईल आणि त्याच्या इतिहासाचे नवे युग, खऱ्या मानवी इतिहासाचे युग सुरु होईल. या युगातील अर्थशास्त्रावर भगवान बुद्धांच्या मध्यममार्गाचा प्रभाव असेल आणि त्यातील माणसे त्यांच्या जगण्याच्या प्रक्रियेत बुद्धांचा आर्य अष्टांगिक मार्ग अनुसरतील. त्यातील 'सम्यक आजीव' हे या युगाच्या अर्थशास्त्रासहित सर्व ज्ञानशाखांचा पाया असेल. त्यामुळे त्या युगात इतकेच उत्पादन होईल, ज्यातून प्रत्येक व्यक्तीला इष्टतम उपभोग घेता येईल आणि उच्चतम मानवी विकासाचे ध्येयही साधता येईल. उद्याच्या कार्यकर्त्यांना यापैकी कोणत्या मार्गाने जायचे हे ठरवावे लागेल.

- रावसाहेब कसबे

('महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळी तत्त्व, व्यवहार आणि आह्वाने-मोहन गुंजाळ स्मृतिग्रंथ' मधून)

अनश्व-रथ, पुष्पक विमान आणि आपण सर्व (लेखांक पहिला)

रवींद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ

नव्या केन्द्र सरकारचे शंभर दिवस उलटून गेले आहेत. ह्या शंभर दिवसांत कोणताही चमत्कार घडून आलेला नाही. स्विस बँकेत लपवलेला काळा पैसा भारतात येईल व त्यामुळे भारताची आर्थिक विवंचना संपेल असे मानणाऱ्यांची निराशा झाली आहे. सरकारी कचेऱ्या, बाजार कोठेही परिवर्तनाच्या खाणाखुणा दिसत नाहीत. परराष्ट्रधोरणाच्या बाबतीतही नवे सरकार (इस्त्रायलच्या निषेधास दिलेल्या नकाराचा अपवाद वगळता) पूर्वीचेच धोरण पुढे चालवील अशी चिह्ने दिसत आहेत. निवडणुकीपूर्वी राणा भीमदेवी थाटात जगातील सर्व विषयांवर भाष्य करणारे पंतप्रधान आता बोलण्याच्या बाबतीत मनमोहनसिंगांचा वारसा चालवीत असल्याचा भास होतो. त्यांची अलीकडील भाषणे ऐकून तर ते रोज सकाळी उठल्यावर ते 'मथ्या टेकायला' राजघाटावर जात असावेत, अशीही शंका येते. (आता तेच गांधींचे खरे वारसदार असल्याचा साक्षात्कार होऊ न काँग्रेसच्या बुडत्या जहाजातील आणखी काही उंदीर, तसेच काही काही भाबडे (?) सर्वोदयी भाजपच्या वळचणीला जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.) ह्या सर्व घडामोडींमुळे पुरोगामी मंडळींनी हुश्र केले आहे.

नाही म्हणायला टमाट्याच्या भावाने गाठलेली शंभरी, स्मृती इराणीबाईची झटपट पदवी आणि परमगुरु दीनानाथ बात्रा ह्यांच्या सौजन्याने गुजरातेत सुरु असणारे मूल्यशिक्षणाचे प्रयोग ह्यांच्यामुळे पुरोगाम्यांना चघळायला नवे विषय मिळाले आहेत. त्यांच्यावरून नमो सरकारला उघडे पाडता येईल. जनमानसातील त्याची प्रतिमा मलिन होईल अशी स्वप्नेही त्यांना पडू लागली आहेत. पण ते तेवढे सोपे नाही. महागाईमुळे निर्माण होणारा क्षणिक असंतोष वगळता अश्या कोणत्याही गोष्टीमुळे जनमानस फारसे क्षुब्ध होत नाही. प्राचीन काळी भारतातील रस्त्यांवरून मोटारी (अनश्चरथ) तर आकाशातून पुष्पकादि विमाने फिरत असत ह्या गोष्टींचे हसू येण्याऐवजी त्यावर भाबडा विश्वास ठेवणाऱ्यांची संख्या गेल्या काही दशकांत अमाप वाढली आहे. ताजमहाल हे मुळात तेजोमहालय नावाचे शिवमंदिर होते. अश्या तद्द्वन खोट्या कहाण्या आता जनमानसात रुजल्या आहेत. पूर्वी सारे काही आलबेल होते. सोन्याचा धूर निघत होता, स्त्रियांना स्वतंत्र व समान दर्जा होता. मुसलमानी आक्रमक आले आणि सर्व बरबादी झाली. असा इतिहासाचा सोपा (पण खोटा) अर्थ कोट्यवधींच्या मनात नमोराज्य येण्यापूर्वीच दृढमूल झाला आहे. ह्याचे श्रेय बात्रा-पुरंदरे-ओक ह्यासारख्यांच्या अथक परिश्रमाला जितके आहे, तितकेच ते भारतीय परंपरा नेमकी काय हे समजू न शकलेल्या पुरोगाम्यांच्या अविचारीपणाला व दुराग्रहालाही आहे.

एकीकडे भाजपचा मुकाबला राजकीय पातळीवर करू शकणारी काँग्रेस आजही पराभूत मनःस्थितीत व अपंगावस्थेत आहे. दुसरीकडे केडरबेस असणारे, पण आपल्या राजकीय भूमिकेविषयी कायम संभ्रमावस्थेत असलेले डावे आता राजकीयदृष्ट्या कालबाह्य ठरले आहेत. काँग्रेसच्या भ्रष्ट व संधीसाधू राजकारणाला कंटाळलेली व एकूणच सांसदीय लोकशाहीबद्दल निराश झालेली जनता नमोंकडे तारणहार म्हणून बघते आहे. त्यासाठी त्यांनी ह्या देशातील लोकशाही परंपरा, निधर्मीवाद ह्यांना तिलांजली दिली तरी जनसामान्यांना फारसे दुःख होणार नाही. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, निधर्मीवाद व मुख्य म्हणजे ह्या देशातील बहुविधता ह्या सान्यांचे महत्त्व जाणणारी, वंचित शोषितांच्या उत्थानासाठी आग्रही असणारी अशी जी मंडळी आहेत (त्यांना स्थूलमानाने 'पुरोगामी' अशी संज्ञा आहे) ती आज व्यथित आहेत खरी, पण दुसरीकडे ती आजच्या परिस्थितीचे आकलन करून घेण्यात कमीही पडत आहेत. ह्याचे कारण त्यांची निष्क्रियता हेच आहे. गेली अनेक दशके संघ परिवाराने पद्धतशीरपणे केलेल्या कृतींना प्रतिक्रिया देणे हाच त्यांचा एकमेव कार्यक्रम राहिला आहे. पुढकार घेऊ न कृती करणे, सातत्याने चालणारा कार्यक्रम राबविणे ह्यांचा त्यांना विसर पडला आहे. इ.स. १९७७ च्या जनता प्रयोगाचे अपयश व त्यानंतर बाबरीविध्वंस ह्या दोन तडाख्यांमधून ते अद्याप सावरलेलेच नाहीत. पूर्वी रा.स्व. संघाचे सामर्थ्य व मर्यादा ह्यांचे योग्य विश्लेषण करू शकणारे मधू लिमयांसारखे विचारवंत पुरोगामी प्रवाहात होते. पण बाबरी संहारानंतरचा संघपरिवार व नमो ही दोन्ही रसायने अगदी वेगळी आहेत आणि त्यांचे यथायोग्य विश्लेषण करू शकणारी प्रयोगशाळा पुरोगाम्यांकडे नाही. ही सर्वांत दुर्देवाची गोष्ट आहे. त्यामुळे नमोंच्या १५ ऑगस्टच्या भाषणात दाटून येणारे सात्त्विक भाव, मोहन भागवतांचे 'हिंदुस्थानात राहणारे ते सर्व हिंदू' असे वक्तव्य, नमो सरकारने परदेशस्थ कंपन्यांना केलेले

‘भारतात येऊन कमवा’ चे आवाहन व उत्तर प्रदेशात मध्यम पट्टीत सातत्याने केल्या जाणाऱ्या दंग्यांचे सुनियोजित व्यवस्थापन अश्या एका वेळी घडणाऱ्या सर्वच ग्लोकल हालचालींचा अन्वयार्थ लावणे त्यांना शक्य होत नाही. शंकराचार्यांनी ‘साईबाबा हे देव नाहीत’ असे वक्तव्य का करावे आणि पंतप्रधानांनी मुस्लिम बांधवांना ईदच्या शुभेच्छा देण्याची औपचारिकता का निभावू नये हे जसे त्यांना कळत नाही, तसेच त्यांचे परस्परंशी असणारे नातेही समजून घेता येत नाही. कारण संघपरिवाराबद्दल एका विशिष्ट चौकटीतच विचार करण्याची त्यांना सवय झाली आहे.

अश्या परिस्थितीत, संघपरिवार व नमो ह्यांच्या उक्ती-कृतीमागील खरा कार्यकारणभाव समजून घेणे केवळ पुरोगाम्यांसाठीच नव्हे तर सर्व विचारी नागरिकांसाठी आवश्यक आहे. कारण आपली इच्छा असो वा नसो, देशाचे वर्तमान व भविष्य ह्या दोन घटकांवर फार मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. इतकेच नव्हे, तर ह्या देशाच्या भूतकाळाविषयी भावी पिढ्यांना काय सांगितले जावे हे ठरविण्यातदेखील त्यांची महत्त्वाची भूमिका असणार आहे. त्या दृष्टीने प्रस्तुत लेखात हिंदुराष्ट्राचा विचार व त्याचा गांधीविचाराशी असणारा संघर्ष ह्यांचा परामर्श घेतला आहे.

‘हिंदू हा मुळात धर्मच नाही’:

ह्या सर्व गोष्टींचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी आपण थोडासा इतिहास समजून घेतला पाहिजे. रा.स्व. संघाचा जन्म १९२५ सालचा. मुस्लिम लीग १९०६ साली स्थापन झाली. हिंदुहितासाठी वेगळ्या संघटनेची गरज १९२०च्या दशकापूर्वी भासली नव्हती. कारण तत्कालीन काँग्रेसमध्ये हिंदुहिताचे प्रतिनिधित्व करणारे बरेच लोक होते. मुळात हिंदू नावाच्या अस्मितेचा जन्मच इंग्रजांच्या आगमनानंतर झाला. त्यापूर्वी ह्या देशात मराठे, राजपूत, रोहिले, जाट इ. राहत असत. हिंदुधर्म नावाची एकजिनसी गोष्टच कधी अस्तित्वात नव्हती. इस्लाम, ख्रिश्चन धर्म ह्यांप्रमाणे एक देव, एक धर्मग्रंथ, एक उपासनागृह, उपासनेची एकच पद्धत - असे काहीही हिंदू ‘धर्मा’त नव्हते. तेहतीस प्रकारच्या (कोटी म्हणजे प्रकार) देवदेवतांची, हजारो प्रकारच्या उपासनापद्धतींची, जातिव्यवस्थेच्या जन्मजात तुरुंगात बद्ध अशी ही (नेमाडेंच्या शब्दांत सांगायचे तर) ‘समृद्ध अडगळ’, तिच्या सर्वसमावेशकत्वामुळे हजारो वर्षे ह्या उपखंडात तगून होती. जातीआधारित स्वयंपूर्ण, विकेंद्रित कृषिकेंद्री ग्रामव्यवस्था हे तिचे व्यवच्छेदक लक्षण. शक, कुशाण हूणांपासून मुस्लिमांपर्यंत अनेक आक्रमक येथे आले व ह्या व्यवस्थेचा भाग होऊन गेले. मोगलांनीदेखील येथील उत्पादनव्यवस्था व उपासनापद्धती ह्यांना हात लावला नाही. ‘हिंदू’ हे नाव सिंधूपलीकडच्या लोकांनी अलीकडच्या लोकांना दिले होते, हे आपण जाणतोच. म्हणजे मुळात ही प्रादेशिक/भौगोलिक स्थाननिदर्शक संज्ञा. स्वयंपूर्ण, आत्मलीन अशा ह्या गावगाड्याला बाह्य परिस्थितीशी काहीच घेणे देणे नव्हते. त्यामुळे राज्यकर्त्यांचा धर्म कोणता, हा प्रश्न त्याला कधी पडला नाही. इथला शूद्र जातिव्यवस्थेला कंटाळून किंवा ब्राह्मण-क्षत्रिय पदाच्या लोभाने मुसलमान झाला. तरी उपासनापद्धती सोडल्यास त्याच्या आयुष्यक्रमात फारसा फरक पडत नसे. म्हणूनच हिंदू

वा मुसलमान असणे ही ओळख ब्रिटिशपूर्व काळात महत्त्वाची नव्हती. ब्रिटिशांनी १८७१ मध्ये प्रथम जनगणना घेतली, तेव्हा मुसलमान, पारशी, ख्रिश्चन नसणाऱ्या समूहांना संबोधण्यासाठी 'हिंदू' हे नाम प्रथम वापरले गेले.

मात्र इंग्रजांच्या आगमनामुळे हे चित्र बदलले. येथील समाज पार ढवळला गेला. कारण आपल्या व्यापारी हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी येथील स्वयंपूर्ण व विकसित उत्पादनतंत्र मोडकळीस आणणे इंग्रजांना आवश्यक होते. हे सारे करताना त्यांनी आव आणला तो मात्र एतद्देशीय जनतेच्या उद्धाराचा. इथल्या 'रानटी' प्रजेला सुसंस्कृत करणे ही जणू त्यांच्यावर आकाशातील देवाने सोपवलेली जबाबदारी असावी, असे त्यांनी भासविले. त्यांच्यामुळे येथील व्यवस्थेला हादरा बसला व ती अंतर्मुख होऊन विचार करण्यास बाध्य झाली. ब्रिटिश हुकुमतीने उभ्या केलेल्या प्रश्नांना स्थानिक व्यवस्थेने दिलेला प्रतिसाद स्थूलमानाने तीन प्रकारचा होता.

१. सुधारणावादी - आपल्या समाजात अनेक अनिष्ट, कालबाह्य रूढी-परंपरा आहेत. वैज्ञानिक विचारांचा, तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीचा स्पर्शही आपल्याला झालेला नाही. म्हणून आपण आपल्या समाजात सुधारणा करावी अशी प्रेरणा इंग्रजी विद्या शिकलेल्या काहीजणांत जागली. बंगाल व महाराष्ट्र त्यात आघाडीवर होते. त्यामागे विविध समाजगटांच्या वेगवेगळ्या प्रेरणा होत्या. काहींच्या मनात आपल्या समाजातील सती, बालविवाह, केशवपन ह्यांसारख्या स्त्रीविरोधी रूढींविषयी चीड होती. कुणाला येथील समाजातील साचलेपणाबद्दल, जातिव्यवस्थेतील अन्यायाबद्दल संताप होता. त्याचप्रमाणे इंग्रज हे थोर, आदर्श, म्हणून आपणही 'साहेबासारखे' व्हावे, अशी मध्यमवर्गीय प्रेरणाही त्यामागे होती.

२. पुनरुज्जीवनवादी - हिंदू-मुस्लिम समाजातील उच्च वर्गाने एके काळी येथे राज्य केले होते. ते इंग्रजांनी हिरावून घेतले एवढेच नव्हे तर त्यांनी आपल्या थोर संस्कृतीची अवहेलना केली, म्हणून त्यांचा पाडाव करून ह्या भूमीला गतकाळाचे वैभव प्राप्त करून देणे आपले परमकर्तव्य आहे, असे काहींना वाटले. उत्तर भारतातील पूर्वीचे नवाब-सरदार व प. महाराष्ट्रातील ब्राह्मणसमाजातील काही वर्ग ह्या विचारांचा होता. ह्याच प्रेरणेची परिणती पुढे मुस्लिम राष्ट्रवाद व हिंदू राष्ट्रवाद ह्यांत झाली.

३. नवोन्मेषी परंपरावादी - गांधीजींनी ह्या दोन्ही प्रवाहातील उत्तम ते ग्रहण करित वेगळाच मार्ग अनुसरला. ते स्वतःला 'सनातनी हिंदू' मानत होते. संस्कृती काय आहे हे आम्हाला लुटारू इंग्रजांकडून शिकण्याची गरज नाही. अशी त्यांची भूमिका होती. आपल्या परंपरांचे समर्थन करताना गांधींनी आपल्या बहुविध संचितातील नेमक्या उदारमतवादी, खुल्या परंपरा निवडल्या, किंवा जुन्या परंपरांचा अतिशय नावीन्यपूर्ण अर्थ लावला. त्यांनी वैष्णवाची, पर्यायाने हिंदू माणसाची व्याख्याच 'वैष्णव जन तो जेणे कहिये जो पीड परायी जाणे रे' अशी केल्यामुळे परधर्मीयांचा द्वेष करण्याचा हिंदू असण्याशी संबंधच उरला नाही. हिंदू परंपरेतील 'ईश्वर हेच सत्य' ही संकल्पना उलटी करून त्यांनी 'सत्य हाच ईश्वर' असे मांडल्यामुळे चिकित्सेचा, सत्यशोधाचा, अनेकविध पर्यायांचा मार्ग खुला झाला. आम्हाला आमच्या समाजात सुधारणा करायची आहे, पण ती इंग्रजांसारखे होण्यासाठी नाही, तर आत्मोद्धारासाठी, आमचा समाज उन्नत करण्यासाठी, अशी त्यांची

धारणा होती. इंग्रज आमच्यावर राज्य करू शकतात, ह्याचे कारण त्यांचे शस्त्रबळ किंवा तंत्रज्ञान-विज्ञानावरील त्यांची पकड हे नसून आमची गुलाम-मनोवृत्तीच आहे. ती त्यजली, तर त्यांना आमच्यावर राज्य करणे अशक्य होईल असे त्यांनी मांडले. तसे करताना त्यांनी कोणत्याही अंधश्रद्धेला थारा दिला नाही की देवळे, तीर्थस्थळे ह्यांचे माहात्म्य वाढविले नाही. परंपरांचा अभिमान बाळगताना त्यांनी दाखविलेला मूल्यविवेक आणि जुन्या परंपरांना नवा अर्थ देण्याची त्यांची नवोन्मेषी (इनोव्हेटिव) वृत्ती ह्यामुळे ते पुनरुज्जीवनवाद्यांपासून वेगळे ठरतात.

टिळकयुगाच्या अस्तानंतर व गांधीयुगाच्या प्रारंभानंतर पुनरुज्जीवनवादी हिंदूंना येणाऱ्या बदलांची चाहूल लागली. वर उल्लेखिल्याप्रमाणे गांधींनी स्वतःला परंपराप्रिय सनातनी हिंदू घोषित केल्यामुळे पुनरुज्जीवनवादी हिंदूंचा सारा राजकीय अवकाश त्यांनी व्यापला. शिवाय 'जात' हा शब्दही न उच्चारता त्यांच्या ग्रामोद्योगाला चालना देण्याच्या, स्थानिक भाषेत काँग्रेसचा व्यवहार चालविण्याच्या आग्रहामुळे, पक्षाचे नेतृत्व उच्चवर्गीय-उच्चजातीय सुशिक्षितांकडून उत्पादक जातींकडे (आजच्या भाषेत ओबीसींकडे) सरकले. काँग्रेस खऱ्या अर्थाने 'तेल्या-तांबोळ्यांची' झाली. काँग्रेसमधील मदनमोहन मालवीयांसारख्या परंपरानिष्ठ नेत्यांनाही पक्षाचे बदलते रूप व गांधीचे नेतृत्व स्वीकारावे लागले. त्यामुळे टिळकांच्या मृत्यूनंतर लौकरच पुनरुज्जीवनवादी हिंदू नेतृत्वाला, 'काँग्रेस आता आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करू शकणार नाही' अशी जाणीव झाली. त्याचाच परिणाम म्हणून त्यानंतर अवघ्या पाच वर्षांत रा.स्व. संघाची स्थापना झाली. तेव्हापासून स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंतच्या २२ वर्षांत संघाने कधीही स्वातंत्र्यांदोलनात भाग घेतला नाही. संघ संस्थापक डॉ. हेडगेवार एके काळी काँग्रेसचे कार्यकर्ते म्हणून स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय होते. पण संघस्थापनेनंतर त्यांचा चळवळीशी संबंध संपला. हिंदुराष्ट्रवादाचे प्रणेते स्वा. सावरकर सशस्त्र क्रांतीच्या लढ्यात सक्रिय होते, त्यासाठी त्यांना अंदाजाने येथे काळ्या पाण्याची सजा झाली व त्यात अपार कष्ट सहन करावे लागले. परंतु त्यांच्या मुक्ततेची पूर्वअटच त्यांनी स्वातंत्र्य-चळवळीपासून दूर राहणे ही असल्यामुळे, सुटकेनंतर त्यांचाही त्यांच्याशी संबंध संपला.

गांधींच्या उदयामुळे आंदोलनाचे सशस्त्रपर्व संपुष्टात आले व व्यापक प्रमाणावर अहिंसक चळवळ सुरू झाली. गांधींचा सर्वधर्मसमभाव, इतिहासाचा अन्वयार्थ व भविष्याचा वेध घेण्याची त्यांची दृष्टी सावरकरांच्या जीवनदृष्टीच्या पूर्णतया विरोधात होती. म्हणून सावरकर व हिंदू महासभा गांधीप्रणीत स्वातंत्र्यसंग्रामापासून केवळ दूरच राहून थांबले नाहीत, तर त्यांनी त्याचा विरोधच केला. असे करताना त्यांनी अन्य मार्गाने स्वातंत्र्यासाठी आंदोलन छेडलेही नाही. देशासाठी बलिदान करणारे किंवा अनन्वित छळ सहन करणारे अनेक क्रांतिकारक होऊ न गेले. त्यांतील बहुसंख्य लोक हे स्वातंत्र्यासोबतच समतेच्या राज्याचे स्वप्न पाहणारे, म्हणजेच साम्यवादी-समाजवादी विचारांचे होते. ज्यांचा हिंदू राष्ट्रवादाशी संबंध नव्हता. आज संघपरिवार ज्या भगतसिंग-सुखदेव-राजगुरु किंवा नेताजी सुभाषचंद्रांवर अन्याय झाल्याचे भासवीत आहेत त्यासाठी गांधी-नेहरू व काँग्रेसवर आगपाखड करीत आहे, त्या थोर क्रांतिकारकांच्या कार्याशी व विचारधारेशी संघ-

परिवाराचा किंवा हिंदू राष्ट्रवादाचा काहीएक संबंध नव्हता. असलाच तर विरोध होता व तो जगजाहीर होता, हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. संघाच्या, किंबहुना हिंदुराष्ट्रवाद्यांच्या गांधीविरोधाची व काँग्रेसविरोधाची पाळेमुळे अश्या रीतीने इतिहासात दडली आहेत.

गोडसे व गांधी यांच्यामधील फरक

हा फरक समजून घेण्यापूर्वी आपल्याला एका महत्त्वाच्या मुद्द्याचा परामर्श घ्यायला हवा. तो म्हणजे गांधी व हिंदुराष्ट्रवादी ह्यांत नेमका फरक तो काय? तो लक्षात न घेतल्यामुळे अनेकदा संघीय मंडळी सर्वोदयाच्या व्यासपीठावर किंवा गांधीवादी संस्थांमध्ये मानाने मिरवताना दिसतात. अनेकदा तर अश्या संस्था संघाने गिळंकृत करेपर्यंत भाबड्या (!) गांधीवाद्यांना त्याची खबरबात लागत नाही. ह्या वैचारिक गोंधळामुळे समाजवादी-साम्यवादी-आंबेडकरवादी-स्त्रीमुक्तीवादी इ.सर्व पुरोगामी मंडळी गांधींचा प्रचंड राग करतात. एक वेळ (किंवा अनेकदा) ती संघाला जवळ करतील, पण गांधी त्यांच्यासाठी 'अस्पृश्य' असतात. कारण पुनरुज्जीवनवादी (हिंदुराष्ट्रवादी) व गांधी दोघेही परंपरांचा अभिमान बाळगताना आपल्याला दिसतात. अनेकदा त्यांची भाषाही सारखी असते. हिंदुधर्माची थोरवी दोघेही गातात. त्यामुळे 'निधर्मी' मंडळींचा व जनसामान्यांचा अनेकदा गोंधळ उडतो किंवा त्यांना जाणीवपूर्वक संभ्रमात ठेवले जाते. म्हणूनच गांधी व गोडसे ह्यांतील नेमका फरक समजून घेणे आवश्यक आहे.

हिंदुराष्ट्रवादी व गांधी दोघेही परंपरेचे समर्थक होते. पण आपल्याला ललामभूत वाटणारी परंपरा कोणती, ह्याविषयीच्या त्यांच्या धारणा व त्यानुसार त्यांच्या विचार व कार्याच्या दिशा परस्परविरोधी होत्या. हिंदुधर्माचे आकारहीन, अघळपघळ रूप, त्यातील बहुविधता, नव्याचा स्वीकार करण्यातील सहजता, थोडक्यात त्यातील अनाग्रही, सहिष्णु वृत्ती हाच हिंदुधर्माचा गाभा आहे, त्याचे शक्तिस्थान आहे, अशी गांधींची श्रद्धा होती. ह्याउलट हिंदुराष्ट्रवाद्यांना हा हिंदूंचा दुबळेपणा आहे असे वाटत आले आहे. गांधींसाठी हिंदू ही केवळ उपसानापद्धती नसून ती एक जीवनप्रणाली होती. अशी जीवनप्रणाली जी पूर्णपणे खुली आहे. जीत आचारविचारांचे बंधन नाही. ते धर्माचा संबंध एकीकडे कर्तव्याशी लावतात, तर दुसरीकडे नीतिमूल्यांशी. ते राजकारणात धर्म आला पाहिजे असे सांगतात, तेव्हा त्या मागे भ्रष्ट राजकारणात मूल्यांची प्रतिष्ठापना केली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असतो. ह्याउलट हिंदुराष्ट्रवाद्यांसाठी हिंदू धर्म ही एक उपासनापद्धतीच आहे. सावरकर जेव्हा 'हिंदू' च्या व्याख्येत 'हा देश ही ज्याची मातृभू, पितृभू व पुण्यभू आहे' असा उल्लेख करतात, तेव्हा त्यांना तेथील धर्मातरित मुस्लिम व ख्रिश्चन हिंदू नाहीत, पण हिंदू धर्माविरुद्ध बंड करणारे जैन व बौद्ध मात्र हिंदू धर्माचाच एक भाग आहेत असे म्हणायचे असते. (त्याच वेळी हिंदू-बौद्ध संघर्ष हे त्यांच्या दृष्टीने भारतीय इतिहासातील एक सोनेरी पानही आहे.) सावरकर व संघपरिवार ह्यांना हिंदू धर्माचे राजकारण करायचे आहे. त्यांना गांधींच्या अर्थाने राजकारणात 'धर्म' आणायचा नाही. त्यांच्या दृष्टीने 'शठंप्रति शाठ्यम्' म्हणजे 'खटाशी असावे महाखट' हेच योग्य आहे.

मुख्य म्हणजे इंग्रज भारतावर राज्य का करू शकतात व ते उलथवून लावण्यासाठी आपण काय करायला हवे, ह्याविषयीचे गांधी व हिंदुराष्ट्रवादी ह्यांचे विचार परस्परविरोधी आहेत. देश दुबळा झाल्यामुळे तो गुलाम झाला असे दोघांनाही वाटते. पण सावरकर वगैरे मंडळींना वाटते की शक्ती म्हणजे शस्त्राची ताकद. आपल्या समाजातील क्षात्रवृत्ती लोप पावली, आपण स्त्रैण झालो. इंग्रज मात्र शारीरिक दृष्ट्या बळकट आहे. तो नवतंत्रज्ञानावर आधारलेल्या शस्त्रास्त्रांनी सज्ज आहे. म्हणूनच ते 'भारताचे हिंदूकरण व हिंदूंचे सैनिकीकरण' (अर्थात स्त्रैण हिंदूंचे पौरुषीकरण) ह्यावर भर देतात. हिंदुत्वाच्या विचारात शारीरिक शक्ती व मर्दानगी ह्या बाबी केंद्रस्थानी आहेत. (साधवी ऋतंभरा, बाळासाहेब ठाकरे, प्रवीण तोगडिया इ.ची वक्तव्ये आठवावीत) म्हणूनच रा.स्व. संघ ह्या 'वीरांच्या' संघटनेत स्त्रियांना प्रवेश नाही. राष्ट्र सेविका समिती किंवा दुर्गा वाहिनी ह्यांची भूमिका दुय्यम व परिवारप्रमुख ठरवतील त्याप्रमाणे असते. एरवी वीर पुरुषांभोवती पंचारती ओवाळणे व मुलांवर धार्मिक संस्कार करणे हेच स्त्रियांचे काम. बाबरी मशिदीच्या आंदोलनाच्या निमित्ताने संघपरिवाराने शांत, सौम्य आदर्शपुरुष असलेल्या रामाला 'मेक ओव्हर' करून त्याची 'युयुत्सु, धनुर्धर' प्रतिमा लोकप्रिय केली. त्यासोबतच रामासोबत असणारे त्याचे पंचायतन त्यांनी मोडीत काढले. बजरंगाला निदान वेगळी सेना (दल) तरी मिळाले. पण सीतामाईला मात्र पुन्हा भूमिगतच व्हावे लागले. पूर्वी उत्तर भारतात लोक एकमेकाला भेटल्यावर 'जय सियाराम' असे अभिवादन करीत. बाबरीप्रकरणाने त्यांना 'सिया'गाळून फक्त 'जय श्रीराम' म्हणायला शिकविले.... हिंदुराष्ट्रात स्त्रियांचे स्थान काय असेल ह्यावर आणखी बोलण्याची गरज नाही.

ह्याउलट गांधींचा भर आत्मशक्ती, मनाची शक्ती जागविण्यावर आहे. कारण त्यांच्या मते शक्ती म्हणजे मनाची शक्ती, मनोनिग्रह, भारतीय लोक आपली आत्मशक्ती विसरले. त्यांना मिळालेला सत्य, अहिंसेचा वारसा विसरले. त्यांनी स्वतःच गुलामगिरी स्वीकारली. म्हणून ते गुलाम झाले. त्यांनी जर आत्मभान-आत्मशक्ती जागवली, तर इंग्रज येथे राहूच शकणार नाहीत. केवळ शस्त्रांच्या आधारे, मूठभर इंग्रजांना हजारो मैल दूर असणाऱ्या खंडप्राय प्रदेशातील कोट्यवधी लोकांवर राज्य करता येणे अशक्य आहे असे ते म्हणत. ही आत्मशक्ती केवळ इंग्रजांना हाकलण्यासाठीच नव्हे, तर स्वराज्यात रामराज्य स्थापण्यासाठीदेखील आवश्यक आहे. असेही त्यांचे सांगणे होते. स्त्रियांमध्ये मनाचा कणखरपणा अधिक असतो. म्हणूनच गांधींच्या अहिंसक लढ्यात स्त्रियांना मानाचे स्थान होते.

हिंदुराष्ट्रवादाचा मुख्य आधार 'हिंदू' विरुद्ध 'इतर' असे द्वंद्व उभे करणे हा आहे. परधर्मीयांनी हिंदूंचे सातत्याने अत्याचार केले, असे सांगून हिंदूमधील द्वेषाग्नी सतत प्रज्वलित ठेवणे ही त्यांची रणनीती आहे. त्याचबरोबर गतेतिहासाचे सुरम्य चित्रण करून त्या गौरवशाली भूतकाळाकडे परत जाण्याची प्रेरणा तेवत ठेवणे हादेखील त्याच रणनीतीचा भाग आहे. भारतीय इतिहासातील भव्यता, उदात्तता ही फक्त हिंदूमुळे, व त्यातील त्याज्य भाग परधर्मीयांमुळे आहे, असे सांगून इतिहासाची मोडतोड त्यामुळेच तर त्यांना करावी लागते! ताजमहाल सुंदर आहे ना, मग तो हिंदूंचाच असला पाहिजे व स्त्रीविरोधी रुढी असल्या तर त्या

मुसलमानांमुळेच असल्या पाहिजेत, ही कसरतही त्यासाठीच. जगभरातील धर्माधारित राष्ट्रवाद्यांची हीच गोची आहे. पाकिस्तानात जो इतिहास शिकविला जातो, ती म्हणजे बात्राप्रणीत इतिहासाची 'मुस्लिम' आवृत्ती. गांधींच्या दृष्टीने 'हिंदू' हा संप्रदाय नसल्यामुळे, त्यांना इतिहासाची मोडतोड करण्याची गरज भासत नाही. त्यांचा राम रहीमसोबत व ईश्वर अल्लासोबत सुखाने नांदू शकतो.

पत्ता : 'अमलताश', प्रहार शाळेसमोर, बँक ऑफ इंडिया कॉलनी, नालवाडी, वर्धा ४४२००९

चलभाष : ९८३३३४६५३४

झाली जीत इंग्रजीची

योगेन्द्र यादव

काही वर्षांपूर्वीची गोष्ट. एका नामांकित भारतीय बुद्धिवादी महिलेशी माझी गाठ पडली. सहज संभाषण सुरु झाले. मी तिला सांगत होतो की मी हिंदी व इंग्रजीतूनही लिहितो. शिक्षणशास्त्राच्या दृष्टीने हिंदी आवश्यक असल्याचे तिने मान्य केले. परंतु मी माझे काही लेख मुळातूनच हिंदीत लिहितो हे ऐकून मात्र तिला धक्का बसला. हिंदी वा तमिळसारख्या भाषा ह्या रस्त्यावरचे संभाषण करायला बऱ्या असतात. परंतु इंग्रजी किंवा फ्रेंचप्रमाणे त्यांच्यामध्ये संकल्पनांचा विचार करणे शक्य नाही असे तिचे म्हणणे होते.

हे संभाषण कायम माझ्या मनात रुतून बसले आहे. कारण आपण सर्वजण जे काही गृहीत धरतो, त्याचे ते निदर्शक आहे. आपल्या उच्चभ्रूंची जी धारणा आहे. परंतु जी बोलून दाखवली जात नाही, तेच त्या बाईने व्यक्त केले. भारतीय भाषा ह्या तुच्छ मानल्या जातात आणि त्या भाषा बोलणारे लोकही तसेच मानले जातात.

लिंगभाव व वंश ह्यांच्याप्रमाणेच, भाषेची असमानता ही देखील इतकी उघड व सर्वव्यापी आहे की आपण तिला गृहीतच धरतो. इंग्रजी संभाषणकलेच्या जाहिराती, कुत्र्याच्या छत्र्यांसारख्या उगवणाऱ्या इंग्रजी माध्यमाच्या पब्लिक स्कूल्स, सामाजिक संभाषणात आपल्या तुटपुंज्या इंग्रजीने दुसऱ्यावर छाप पाडण्याचा प्रयत्न करणारे लोक, आपल्या मुलांशी मोडक्यातोडक्या इंग्रजीत बोलणारे आईबाप हे सर्वच आपण सतत पाहतो, पचवतो आणि विसरून जातो. परंतु भाषिक वंशभेदाचा नामनिर्देशही करू धजत नाही.

नागरी सेवा परीक्षांच्या संबंधातील आजच्या विवादाच्या मुळाशी भाषेचाच प्रश्न आहे. परंतु इंग्रजी माध्यमात होणाऱ्या चर्चा आपले लक्ष ह्या प्रश्नाच्या गाभ्यापासून दूर नेतात. आंदोलक स्वतः ह्या मुद्द्याबाबत पुरेसे स्पष्ट आहेत. परंतु त्यांनी हा प्रश्न अधिक नेमकेपणाने मांडायला हवा होता.

काही आंदोलक तसे म्हणत असले तरी हा निषेध खुद्द कल चाचणीसाठी नाही. जगभरात सर्वत्र कल चाचणी ही एखाद्या उमेदवाराची त्या नोकरीसाठी असणारी योग्यता आजमावण्यासाठी घेतली जाते. एखादी कल चाचणी ही त्या प्रकारच्या कामासाठी योग्य आहे किंवा कसे ह्यावर मतभेद होऊ शकतात. परंतु कल चाचणी घेणे आवश्यक आहे ह्याबद्दल दुमत होऊ नये. (माझा मित्र मनीष सिसोदिया म्हणतो त्याप्रमाणे ह्या

नोकरीसाठी ऍप्टिट्यूड टेस्ट म्हणजे सामाजिक कौशल्ये व भावनिक बुद्धिमत्ता ह्यांच्या चाचणीची आवश्यकता आहे.)

त्याचबरोबर, विज्ञान विरुद्ध मानविकी विवादही ह्या प्रश्नाचा गाभा नाही. गेल्या काही वर्षांमध्ये अभियांत्रिकी व व्यवस्थापनशास्त्राची पार्श्वभूमी लाभलेले विद्यार्थी नागरी सेवा परीक्षांमध्ये इतरांच्या तुलनेत चांगले यश मिळवताना दिसतात. हे जरी खरे असले, तरी त्याचे कारण, शाळा सोडणाऱ्या हुशार विद्यार्थ्यांमधून बराच मोठा भाग ह्या विषयांकडे वळतो, हे आहे. विज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सीसॅट (नागरी सेवा कल चाचणी) अधिक परिचयाची असू शकते. परंतु म्हणून तर्कानुमान आणि संख्यात्मक कौशल्याच्या चाचण्या ह्या अभियांत्रिकीच्या विद्यार्थ्यांना डोळ्यांसमोर ठेवून तयार केलेल्या असतात असे मानणे चुकीचे आहे.

शेवटी असे, की ह्या चाचण्या हिंदीच्याही विरोधात नाहीत, किंवा इंग्रजीच्याही. हिंदीचा अपवाद करावा असे त्यांचे म्हणणे नसल्याचे, आंदोलकांनी पुरेपूर स्पष्ट केले आहे. उलट ही बाब सर्व भारतीय भाषांना लागू पडते. तसेच आपण इंग्रजीच्या विरोधात नसल्याचेही त्यांनी वारंवार स्पष्ट केले आहे. मुख्य परीक्षेतील इंग्रजी भाषेचे ज्ञान तपासणाऱ्या प्रश्नपत्रिकेला त्यांनी विरोध केलेला नाही, हे येथे ध्यानात घ्यावे. खरी गोष्ट अशी झाली होती की, हिंदीविरोधी किंवा इंग्रजीविरोधी नसतानाही कोणी भाषेचा प्रश्न उपस्थित करू शकतो, ही कल्पनाच इंग्रजी माध्यमाला आली नसेल.

म्हणून, हे आंदोलन इंग्रजीविरुद्ध नसून इंग्रजीच्या वर्चस्वाविरुद्ध आहे. राष्ट्राची प्रतिभा ही इंग्रजी बोलणाऱ्यांच्या लहानशा डबक्यावरच वास करते ह्या गृहीतकाविरुद्ध ते आहे. ते हिंदीला विशेषाधिकार देण्यासाठी नाही, तर भारतीय भाषांना समान स्तरावरून इंग्रजीशी सामना करता यावा ह्यासाठी त्याचा प्रयत्न आहे. वरवर साध्यासुध्या दिसणाऱ्या सीसॅट पेपरच्या ह्या लांबलचक लढ्यामागे आपल्या देशातील भाषिक वंशभेदाची अनौपचारिक व्यवस्थाच कारणीभूत आहे. इंग्रजीला दिले जाणारे अवाच्या सवा महत्त्व हीच नागरी सेवा परीक्षेमधील खरी समस्या आहे. कल चाचणीमध्ये केवळ भाषिक कौशल्य तपासले गेले पाहिजे, त्याऐवजी आज भाषेचे ज्ञान तपासले जाते. इंग्रजीची अपेक्षित पातळी दहावी किंवा त्यावरची आहे, हा भाग अलाहिदा. म्हणूनच, सीसॅटच्या प्रश्नपत्रिकेच्या अनुवादाची गुणवत्ता हा काही क्षुल्लक मुद्दा नाही. ही चाचणी काही भाषा-तटस्थतेतून तयार केलेली नाही, तेच ह्यातून निदर्शनास येते. सामान्य अध्ययनाच्या विषयाच्या नमुना उत्तरपत्रिका ह्या इंग्रजीत असल्यामुळे त्या भाषा उमेदवारांवर अन्याय करतात. तसेच, मुलाखतीची पद्धतही, जे अस्खलित इंग्रजी बोलू शकत नाहीत, त्यांच्यावर विनाकारण ओझे टाकतेच. अशा रीतीने दुय्यम परीक्षार्थी म्हणून वागविले जाण्यामुळे निषेधक नाराज झाले आहेत हे साहजिकच आहे. त्यांचा निषेध हा तथाकथित वस्तुनिष्ठ चाचणीमागे दडलेल्या अन्यायी सत्ताकारणाच्या विरोधात आहे.

गेल्या तीन दशकांमध्ये देशी भाषी विद्यार्थ्यांचे प्रमाण वाढून ह्या उच्चभू सेवेचे दरवाजे बिगर-उच्चभू विद्यार्थ्यांसाठी खुले झाले होते. परंतु २०११ मध्ये सुरु झालेल्या नवीन यंत्रणेमुळे हे चक्र उलटे फिरले आहे.

बिगर-इंग्रजीमाध्यम-विद्यार्थ्यांचे मुख्य परीक्षेमधील प्रमाण २०१८-२० ह्या तीन वर्षांमध्ये (सरासरी) ४४ टक्के होते, ते २०११-१२ मध्ये १८ टक्क्यांपर्यंत खाली आले. अंतिम निवड झालेल्या हिंदी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण, जे २००९ मध्ये २५ टक्के होते, ते आता तीन टक्क्यांपर्यंत खाली आले आहे.

सीसॅटचे पेपर्स आणि एकुणातच नागरी सेवा परीक्षा हे तसे पाहिले तर हिमनगाचे टोक आहे. साफसुथऱ्या नोकऱ्यांच्या नाड्या स्वतःकडे बाळगणारे उच्च शिक्षण हे मुळातच प्रादेशिक भाषिक विद्यार्थ्यांच्या विरोधात झुकलेले आहे. ह्या मुलांना अनेक वेळा, देशातील उत्तम संस्थांमध्ये प्रवेश घेण्यासाठी एका रात्रीतून इंग्रजी माध्यमात पडावे लागते. प्रादेशिक भाषांमधून उत्तरपत्रिका लिहिण्याची परवानगी अशा अनेक संस्थांमधून दिली जात असली तरी त्यामध्ये पदोपदी अनेक अनौपचारिक अडचणी असतात. पाठ्यक्रम, नेमलेली पुस्तके, वर्गातील शिक्षण, प्रश्नपत्रिका आणि तपासनीस सगळेच इंग्रजीचे प्रेमी. अन्य भाषिक विद्यार्थी हे एकतर संस्थेच्या खालच्या फळीत किंवा खालच्या दर्जाच्या संस्थेच्या फळीत अडकलेले असतात. त्यांना सतत प्रवाहाविरुद्ध पोहण्यास भाग पाडले जाते. सीसॅटचे हे आंदोलन भारतीय भाषांचा दुस्वास करणाऱ्या संपूर्ण व्यवस्थेविरुद्धचे आंदोलन आहे.

म्हणूनच मी ह्या आंदोलनाला सलाम करतो. आंदोलनाला जर फापटपसारा टाळून त्याच्या मुख्य मुद्द्यावर लक्ष केंद्रित करता आले, पुन्हा परीक्षा घेण्यासारख्या निरर्थक तडजोडी जर त्याने स्वीकारल्या नाहीत, तर त्याला देशी भाषिक वंशभेदाचे परिणाम खरेच सौम्य करता येतील. आता हा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. सगळे बळ एकवटून त्यावर एकदाचा प्रहार केला पाहिजे. नाहीतर कुणी सांगावे, ही आपली शेवटची संधी असेल.

(इंडियन एक्सप्रेसमधून अनुवादित साभार)

●●●

आकडेबाजी

(मूळ स्रोत National Sample Survey of Household Consumption)

सर्व मापे दरडोई सरासरी महिन्याचा उपभोग

वस्तू	माप	ग्रामीण/नागरी	२०११-१२	२००९-१०	सर्वाधिक उपभोग
कांदा	ग्राम	ग्रा.	८४२	७४१	चंदीगढ १७००
		ना.	९५१	८५४	चंदीगढ १५००
बटाटे	ग्राम	ग्रा.	१९००	१६६०	बंगाल १७००
		ना.	१६१०	१३६०	बंगाल ३६००
तांदूळ	ग्राम	ग्रा.	५९८०	६०००	मणिपुर १७००

ना.		४४८०	४५००	मणिपुर १३०५	
गहू	ग्राम	ग्रा.	४२२०	४२४०	राजस्थान ९२७०
	ना.		४०९०	४०७०	राजस्थान ८९५०
दूध	ग्राम	ग्रा.	४.३३	४.९९	हरियाणा १४.७९
	ना.		५.४२	५.३५	हरियाणा ११.०३
मासे	ग्राम	ग्रा.	२६६	२६९	गोवा १५३०
	ना.		२५२	२३८	गोवा १७००
चिकन	ग्राम	ग्रा.	१७८	१२३	अंद/निको ६३१
	ना.		२३९	१८०	अंद/निको ८८४
मटन	ग्राम	ग्रा.	४९	४९	जम्मू/का १५३
	ना.		७९	९९	जम्मू/का २४७

डाव्या पुरोगाम्यांचे इतिहासदत्त कर्तव्य

सुरेश सावंत

मोर्दीच्या नेतृत्वाखालील भाजपच्या अभूतपूर्व निर्णायक बहुमताच्या विजयाने आता देशात काय होईल याची रास्त चिंता पुरोगामी वर्तुळात व्यक्त होत आहे. ती समजून घेण्यासाठी व त्यातून मार्ग काढण्यासाठी देशाच्या आधुनिक इतिहासातील ३ प्रमुख प्रवाहांची प्रथम नोंद घ्यावी लागेल.

एक, स्वातंत्र्य चळवळीतून उदयाला आलेल्या व्यक्तिस्वातंत्र्य, सर्वधर्मसमभाव, लोकशाही मूल्यांना मानणारा, वंचितांना झुकते माप देणारा, मध्यममार्गी परंतु, निश्चितपणे भांडवली विकासाच्या दिशेने जाणारा प्रवाह. आधी राजकीय स्वातंत्र्य की आधी सामाजिक सुधारणा हे ब्रॅंड स्वातंत्र्य मिळाल्यावर निमाले व संविधानात या दोहोंतून आलेल्या मूल्यांचा समावेश झाला. या प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व काँग्रेस परिवार (यात काँग्रेसमधून फुटून निघालेल्या गटांचाही समावेश आहे) करतो.

दोन, पहिल्या प्रवाहातील सर्व प्रगत मूल्यांचा समावेश असलेला, मात्र भांडवलशाही व्यवस्थेच्या पुरस्काराला विरोध व कष्टकरी-दलित समुदायांच्या प्रति निष्ठा आणि राज्यशकट त्यांच्या हाती यायला हवे यासाठी प्रयत्नरत डाव्या-पुरोगामी (फुले-आंबेडकरी गटांसह) संघटनांच्या पक्षांचा प्रवाह.

तीन, राजकीय स्वातंत्र्याच्या व सामाजिक सुधारणांच्या चळवळींनी ज्या उच्च जातीय-वर्गीय गटांचे हितसंबंध दुखावले गेले, त्यांचा प्रवाह. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ व त्याचा अंकुश मानणाऱ्या विविध संघटना (यातच आधीचा जनसंघ व आताच्या भाजपचा समावेश होतो) या प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करतात.

स्वातंत्र्यलढ्या वेळी व स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही हे तीन प्रवाह (त्यांत अनेक छटा असल्या तरी) कायम राहिले आहेत. त्यातला तिसरा 'संघा'चा प्रवाह हा अधिक बेरकी (सावज टिपण्यासाठीच्या संधीची दीर्घकाळ प्रतीक्षा करणारा), बांधेसूद व लवचिक (खरे म्हणजे रूपे बदलणाऱ्या झोटिंग या भुतासारखा) राहिला आहे. पहिले दोन, परस्परात व अंतर्गतही कायम व उघड संघर्षरत, राहिले, इतके की, त्यांचे दोन प्रवाह अनेक वाटावेत. या ताणात तिसऱ्या प्रवाहाची संगतसोबतही प्रासंगिकरित्या या पहिल्या दोन प्रवाहांतील काहींनी केली. आजही करत आहेत. (उदा. आठवले, पासवान आता व आधी मायावती, नितीश, शरद यादव इ.)

हे सरमिसळ छटांचे खरे-खोटे (झोटिंग पद्धतीचेही) चित्र दिसत राहिले तरी हे तीन प्रवाह पुढेही राहणार आहेत. त्यांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या संघटना-व्यक्ती कदाचित बदलतीलही. पण या प्रवाहांचे अस्तित्व त्यांच्या समाजातील आधारशक्तींचा निरास होत नाही तोवर राहणारच आहे.

डाव्या-पुरोगाम्यांच्या अधिक प्रगत प्रवाहाने काँग्रेसचा पराभव करणे, हे भारतीय राजकारणातील पुढचे पाऊल ठरले असते. पण हा पराभव भाजपने करणे, हा पुरोगामी राजकारणाला काँग्रेसपेक्षाही अधिक जिव्हारी लागणार फटका आहे. जयप्रकाशांच्या आंदोलनाने गांधीजींच्या खुनानंतर वळचणीला गेलेल्या संघपरिवाराला प्रतिष्ठा दिली. जनसंघ जनता पार्टीत डुबकी मारून भारतीय जनता पार्टीत रूपांतरित झाला. 'हिंदुस्थान' संबोधणाऱ्यांनी 'भारतीय' नामकरण चलाखीने करून आपले रूप बदलले. जनता पार्टीची संपूर्ण क्रांती तिच्या शतखण्डित झाल्याने संपण्यात आली. जनता पार्टीचा बॅनर मिरवणारा शेवटचा शिलेदार सुब्रमण्यम स्वामी अगदी अलिकडे भाजपात विलीन झाला. काँग्रेसमधून बाहेर निघाल्याने पुरोगामी ठरलेल्या व्ही.पी. सिंगांच्या संगतीला डावीकडे डावे व उजवीकडे उजवे-भाजप होते. या डाव्या-उजव्यांचा सामाईक शत्रू होता काँग्रेस आणि त्याला गारद करणे हे होते त्यांचे प्रथम कर्तव्य. या डावपेचांत डावे-पुरोगामी स्वतः इतके क्षीण झाले की यावेळी त्यांची फारशी दखल घेणेही भांडवली माध्यमांना गरजेचे वाटेनासे झाले. या डावपेचांचा फेरविचार करणे आवश्यक आहे.

मोदींचा एकहाती विजय हा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा पहिला देदीप्यमान विजय आहे. नव्या पिढीला संघाचा जुना परिचय नसल्याने आणि पुरोगामी विकलांग झाल्याने आणि काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांना हे काही कळत-सुधरतच नसल्याने संघ आता उजळ माथ्याने क्रियाशील होऊ शकतो. त्यांचा कट्टर स्वयंसेवकच संपूर्णपणे स्वतःच्या ताकदीवर देशाचा पंतप्रधान झाला आहे. तथापि, त्यांचा मूळ कार्यक्रम ते उघडपणे लगेच सुरु करतील, असे नाही. ते तसे फुरसतवाले, चिवट, बकध्यानी, संधीची दीर्घकाळ वाट बघणारे आहेत. लोकांनी दिलेल्या कौलात या क्षणी तरी विकासाचा मुद्दा प्रधान आहे. खंबीरपणे पाठिंबा देणाऱ्या भांडवलदारांनाही त्यांच्या हिताची आर्थिक धोरणे तातडीने हवी आहेत. तेव्हा, तूर्त हेच मोदींचे प्राधान्य राहिल, असे दिसते. या दरम्यान, हळूहळू अध्यक्षीय प्रणाली, ३७० कलम, राष्ट्रवाद याच्या चर्चा हुशारीने सुरु होतील. सरळ 'मंदिर वहीं बनाएंगे, काशी-मथुरा बाकी हैं' म्हणणाऱ्यांना ते आता गप्प बसवतील. तसे पाहिले तर 'अब की आर-मोदी सरकार' या डावपेचाने ही निवडणूक 'अध्यक्षीय'च त्यांनी केली होती.

या संघीयांचा मुकाबला करायचा तर त्यांच्यापेक्षा हुशारीने, सर्व पुरोगामी शक्तींना एकवटून (यात काँग्रेसशीही सहकार्य करून) संपूर्ण सहमतीचा आग्रह न धरता किमान समान धोरण व कार्यक्रम ठरवून समाजात नव्याने व नव्या पद्धतीने संचार करावा लागेल. ही एकजूट निवडणुकांपुरती (संधीसाधू धर्तीची) असू नये. दीर्घकालीन कार्यक्रमावर असायला हवी. या दीर्घकालीन एकत्रित व्यवहारातून निवडणुकांतील एकजूट उदयास आली पाहिजे. तरच ती अधिक सकस होईल. स्वातंत्र्याच्या व सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीतून जन्माला आलेल्या मूल्यांनी संविधान तयार झाले, त्या मूल्यांच्या कायम विरोधी असलेल्या संघपरिवाराचा नवा झोटिंग मोदी विकासाचा वेष धारण करून देशाला भुलवू पाहत आहे. अशावेळी या चळवळींचा सामायिक वारसा असलेल्यांनी तो टिकविण्यासाठी पुन्हा एकदा एकवटणे, हे त्यांचे इतिहासदत्त कर्तव्य आहे.

पायवा

धर्म, धर्मनिरपेक्षता आणि त्यामधून उद्भवणारे काही प्रश्न

दिवाकर पुरुषोत्तम मोहनी

प्रस्तुत लेखाच्या प्रारंभी *हिन्दू कोण नाही* असा प्रश्न मी उपस्थित केला आहे. कारण हिन्दू कोण नाही हे नक्की ठरल्याशिवाय अल्पसंख्याक कोण व बहुसंख्याक कोण ह्याचा, त्याचप्रमाणे कोण कोणाचा अपमान करीत आहे ह्याही प्रश्नांचा उलगडा होत नाही. माझ्या मते कोणीच बहुसंख्याक नाहीत व त्यांचा अपमानही होत नाही. 'तुमचा, तुम्ही बहुसंख्याक असून अपमान होत आहे' अशी एक हूल उठवून दिली गेली आहे व त्या आवईला आमचे भाबडे देशबान्धव बळी पडत आहेत.

हिन्दू कोण नाही

हिन्दू कोण नाही असा मला पडलेला प्रश्न मी पुढे एका पद्धतीने सोडवून दाखवित आहे. (मला तो सोडविता आलेला नाही तो प्रस्तुत चर्चेतून सुटावा अशी माझी इच्छा आहे हे आधीच सांगतो.) तसे करण्यासाठी हिन्दूंचे वर्ग पाडावे लागतील.

हिन्दूंचा पहिला वर्ग - ह्या वर्गातला हिन्दू भारतभूमीमध्ये जन्मलेला आहे अथवा त्याचे पूर्वज ह्या भूमीचा वारसा सांगणारे आहेत. हिन्दू म्हणून ज्यांना बाहेरचे जग ओळखते अशांच्या ज्या बहुविध उपासनापद्धती आहेत त्यांपैकी कोणत्यातरी एका उपासनापद्धतीवर ह्या हिन्दूंचा पक्का विश्वास आहे आणि भारताबाहेर जन्मलेल्या उपासनापद्धतींविषयी त्याला तिटकारा आहे. हा आपल्या उपासनापद्धतीविषयी आग्रही असून तिला तो इतरांच्या उपासनापद्धतीपेक्षा श्रेष्ठ मानतो. अखिल भारतवासीयांना आदरणीय असलेल्या अनेक दैवतांपैकी बहुसंख्याकांना मान्य असलेले दैवत सर्वांनीच मान्य करायला हरकत असू नये असे त्याला वाटते. बहुसंख्याकांच्या राजकीय हक्कांविषयी हा जागरूक आहे. आपल्या उपास्यांपेक्षा वेगळी उपास्ये ज्यांची आहेत आणि ज्यांची पितृभू आणि पुण्यभू भारतभूमीच्या बाहेर आहे ते हिन्दुधर्मीय (religion ह्या अर्थाने)

नाहीत असे मानणारा हा आहे. हिन्दू नावाचा जो शिश्नसलेप आहे त्याचे पालन करणारा हा वर्ग आहे. (हिन्दू नावाचा शिश्नसलेप च नाही असे मला वाटत नाही. दैवतांवर विश्वास किंवा श्रद्धा म्हणजेच religion चे पालन होय, असे मला वाटते.) ही श्रद्धा त्याची खाजगी किंवा वैयक्तिक बाब आहे. तिचा राजकीय सवलतींशी काही संबन्ध नाही.

इस्लाममध्ये हजरत महंमद यांस शेवटचे पैगंबर मानले आहे; आणि त्यांच्या पूर्वी होऊ न गेलेल्या धर्मगुरूंची वा पैगंबराची एक यादीच कुराणात दिलेली आहे. भगवान् रामचन्द्र हे जर महंमदाच्या पूर्वी होऊन गेलेले थोर पुरुष होते आणि भारतीय मुसलमान जर पूर्वी हिन्दूच होते तर हिंदुस्थानातील मुसलमानांनी मर्यादापुरुषोत्तम रामचंद्राविषयी आदरभाव का बाळगू नये हे त्याला समजत नाही. हा हिन्दू आपल्या धर्माला (शिश्नसलेप) श्रेष्ठ मानणारा आहे. त्यामुळे अन्य धर्मीयांनी हिन्दुधर्माचा विधिवत् स्वीकार केल्यास त्याला हिन्दुधर्माचा आणि त्याविषयीच्या अभिमानामुळे स्वतःचा गौरव झाल्यासारखे वाटते. हा आपल्या धर्माच्या (शिश्नसलेप च्या) अनुयायांची संख्या घटल्यास व्यथित होतो व अन्यधर्मीयांवर हुकूमत गाजविल्याने अथवा बहुसंख्येच्या जोरावर तशी हुकूमत आपल्याला गाजविता येईल अशा कल्पनेने आनंदित होतो. हा, आपला देश हा हिन्दुराष्ट्र म्हणून ओळखला जावा अशा इच्छेने भारलेला आहे व त्याचमुळे अल्पसंख्याकांच्या अनुनयामुळे संतप्त होणारा आणि अखंड भारत पुनश्च निर्माण करण्याची कामना करणारा आणि तशी स्वप्ने पाहणारा आहे. त्याच्या कल्पनेतील हे हिन्दुराष्ट्र हिन्दू religion चे राष्ट्र नाही. पण पुढे वर्णिलेल्या चौथ्या वर्गातील हिन्दूंचे हिन्दुराष्ट्र आहे. वेदोपनिषदांसारखे वा श्रीमद्भगवद्गीतेसारखे जे ग्रन्थ आहेत त्यांचे प्रामाण्य मानणारा हा आहे.

हिन्दूंचा दुसरा वर्ग - ह्यामधील हिन्दू हा भारतभूमीमध्ये जन्मलेला व त्याच्या अवतीभवतीच्या परिस्थितीमुळे हिन्दू दैवतांचा पूजक असला तरी त्याच्या ठिकाणी त्यांच्याविषयी अभिमान नाही. त्याने धर्म म्हणजे काय ह्याचा फारसा विचारच केलेला नाही. हा स्वतःला हिन्दू म्हणवत असला तरी त्याला अन्यधर्मीयांबद्दल तिटकारा नाही. हा धर्माच्या बाबतीत एकूणच उदासीन आहे. बहुसंख्याकांचा अपमान होत आहे असे त्याला मनापासून वाटत नाही. पुनरुज्जीवनवादी ह्या दुसऱ्या वर्गातील हिन्दूला पहिल्या वर्गात ओढण्याचा यत्न करित आहेत.

हिन्दूंचा तिसरा वर्ग - एक असाही हिन्दू आहे की जो हिन्दुदैवतांचाही पूजक नाही. तो कोणत्या देवतेची उपासना करतो ते मला माहीत नाही. तो अंदाजानुसारख्या बेटावरील किंवा दुसरीकडच्या दुर्गम अशा अरण्यामधील वनवासी आहे. ह्याला हिन्दू का म्हणावयाचे ते मला समजत नाही, कारण संस्कृती, परंपरा व अभिमान ह्या बाबतीत तो हिन्दूंच्या मुख्य प्रवाहापासून अगदी वेगळा आहे.

हिन्दूंचा चौथा वर्ग - हा हिन्दू जातिपंथादींच्या पलीकडच्या सर्वसमावेशक तत्वांना हिन्दूंनी मानावे असे मानणारा आहे. तो व्यापक अर्थाने धार्मिक म्हणजे धर्माचरण करणारा आहे म्हणजे नीतीने वागणारा आहे. तो सर्व धर्म (religions) हिंदुत्वाच्या निम्न स्थानी आहेत असे मानणारा व हिन्दुधर्मीयत्व (Hindu religion) व

हिन्दुत्व यांमध्ये फरक करणारा आहे. साहजिकच तो आपल्या स्वतःच्या उपासनापद्धतींविषयी आग्रही असू नये असे मानणारा आहे. त्याच्या ठिकाणी आसिंधुसिंधु पसरलेल्या ह्या भूमीवर आजवर जे जे चांगले, गौरवास्पद, अभिमानास्पद; (केवळ मानवजातीच्याच नव्हे तर अखिल प्राणिमात्राच्या, आपल्या सकल सृष्टीच्याच कल्याणाचे, वा हिताचे) घडले त्या इतिहासापासून प्रेरणा घेण्याची इच्छा आहे. आपल्या संस्कृतीविषयी त्याला वाटणारा अभिमान हा विद्वेषमूलक नाही. तो त्याच्यासाठी स्फूर्तिदायक आहे. ती संस्कृती, ती परंपरा त्याच्यासाठी प्रेरणास्रोताचे काम करते. अथवा ती तशी स्फूर्तिदात्री ठरावी अशी त्याची धारणा आहे. कारण 'पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भाविकाळ, बोध हाच इतिहासाचा सदासर्वकाळ' ह्या वचनावर वा ह्या सिद्धान्तावर म्हणा, त्याची श्रद्धा आहे. भारतवर्षाचा प्रत्येक नागरिक आपापला शिश्रुळसळप पाळत राहून असा हिन्दू घडावा अशी हिन्दूनेतृत्वाची इच्छा आहे. इतकेच नव्हे तर भारताबाहेर राहणारा प्रत्येकजण आज वा उद्या असा हिन्दू होऊ शकेल, किंबहुना तसा तो (संभाव्य) हिन्दू आहेच असेही हिन्दूनेतृत्व मानते. त्यामुळे जगातले सारेचजण हिन्दू/संभाव्य हिन्दू ठरतात. कारण कोणालाही असा हिन्दू होण्यासाठी प्रायश्चित्त किंवा दीक्षा घेण्याची गरज राहत नाही.

हिन्दूंचा पाचवा वर्ग - हा 'जन्माने, 'परंपरेने' वा 'संस्कृतीने' (भारतामध्ये जन्म व वाढ ह्यामुळे) हिन्दू असला तरी तो श्रद्धेच्या व धर्माभिमानाच्या पलीकडे जाण्याची इच्छा करणारा व इतिहासामधून किंवा पूर्वजांच्या दिव्यामधून प्रेरणा घेण्याची कोणालाही गरज पडू नये, प्रत्येकाने आपली कर्तव्ये संस्कृतीच्या अभिमानाच्या नव्हे तर विवेकाच्या साह्याने ठरवावी असे मानणारा आहे. धर्माच्या व श्रद्धेच्या अभिमानाच्या अभावी तो राष्ट्रकार्यातूनच नव्हे तर व्यक्तिगत जीवनातून शिश्रुळसळपेचे उच्चाटन करण्यास व सर्वत्र समता आणण्यास उत्सुक असलेला असा आहे.

गंमत अशी की तिसऱ्या आणि पाचव्या वर्गाचे हिन्दू सोडून बाकीचे हिन्दू बहुतेकांच्या मनामध्ये थोड्याफार प्रमाणात एकाच वेळी विद्यमान असतात. किंवा काही कधी एका वर्गातील हिन्दू असतात व लगेच तळ्यातून मळ्यात उडी मारावी तसे चौथ्या वर्गात मनाने उडी मारतात. मला जो ह्या पाच प्रकारच्या हिन्दूंमध्ये स्थूल व सूक्ष्म भेद आढळला तो विशद करण्याचा हा यत्न आहे. इतक्या विविध प्रकारच्या एकमेकांच्या विरोधी तत्वांचा अवलंब करणारे भिन्न निष्ठांचे लोक हिन्दू म्हणविले जात असल्यामुळे हिन्दू कोण नाही, हा प्रश्न कायमच राहतो व ते ठरेपर्यन्त अल्पसंख्याक कोण व अपमान कोणाचा हे ठरविणे मला अशक्य होते. हिन्दू हिन्दूचा अपमान करू शकत नाहीत असे मला वाटते कारण कोणीही स्वतःचा अपमान करू शकत नाही. मोहनी मोहनीचा अपमान करित नसतो. अ मोहनी ब मोहनीचा करतो. म्हणजे मोहनींमध्ये आपसात अ ने ब चा अपमान केला असे होते. त्याचप्रमाणे हिन्दूंमध्ये अ हिन्दू ब हिन्दूचा अपमान करतो असे म्हटले पाहिजे. त्यासाठी अ हिन्दू हा ब हिन्दूपासून वेगळा ओळखता आला पाहिजे. तशी त्यांची वेगवेगळी ओळख पटण्यासाठी त्यांच्या व्याख्या केल्या पाहिजेत. किंवा अमक्या कारणासाठी हिन्दू नसलेले लोक हिन्दू असलेल्यांचा अपमान करतात असे म्हटले पाहिजे.

अपमान

मुसलमानांचे तुष्टीकरण केल्यामुळे आमचा अपमान होतो असेही हिन्दुनेतृत्वाचे म्हणणे आहे. आपण अपमान होतो हे तूर्त मान्य करू या. हा अपमान भेदभावामुळे होतो. काही लोकांना कोणतेही सबळ कारण नसताना सवलती दिल्यामुळे हा अपमान होतो. मग प्रश्न असा आहे की आम्ही आमच्या देशात काही लोकांना विषेचे टोपले डोक्यावर वाहावयाला लावले. पिढ्यानुपिढ्या हे ऑगळवाणे काम जन्माच्या आधारावर एका जातीवर लादणे ही गोष्ट आम्हाला अपमानास्पद आहे की ती अभिमानास्पद आहे? कोणतेही सबळ कारण नसताना उच्चवर्णीयांना दिलेली ती सवलत नाही? का भेदभाव नाही? पण त्यामुळे हिन्दूंचा आपमान झाला नाही! काही लोकांना हीनच नव्हे तर उच्चवर्णीयांनी अस्पृश्य लेखले त्यामुळे कोणाचाही अपमान झाला नाही. आदिवासींना पिढ्यानुपिढ्या वेठबिगार करावयाला लावून हिन्दूंचा - त्यांच्या कोणत्याही गटाचा - अपमान झाला नाही. तथाकथित उच्चवर्णीयांच्या विधवांच्या केशवपनादि विटंबनांमुळे हिन्दूंचा अपमान झाला नाही. उलट ती त्यांनी आपली वर्णश्रेष्ठता सिद्ध करणारी बाब मानली. जितकी विधवांची विटंबना जास्त, तितका त्यांचा वर्ण श्रेष्ठ असे समीकरण त्यांनी मानले. ह्या गोष्टींनी हिन्दूंचा अपमान झाला नाही कारण ह्या साऱ्यांना हिन्दूंनी कधी आपले मानलेच नाही असे म्हणावयाचे काय? त्यांना आम्ही हिन्दूंनी आपले मानले असते तर त्यांच्या अपमानाचे शल्य आम्हाला बोजले असते! आपलेपणा असता तर अपमान वाटला असता. आम्ही ते अपमान होऊ दिले नसते. परक्या माणसांच्या अपमानाचे शल्य आम्हाला जाणवत नसते. आमच्याच येथली जिवन्त माणसे आम्ही इतकी परकी मानली; सखेदाश्चर्य ह्या गोष्टींचे की जिवन्त माणसांच्या अपमानामुळे आम्ही जितके व्यथित झालो नाही तितके आमच्या दगडामातीच्या मंदिराला चारशे वर्षांपूर्वी पाडल्याचे लक्षात आल्यामुळे आम्ही एकाएकी व्यथित झालो. त्यामुळे हिन्दूंचा असह्य अपमान झाला! ही हिन्दुमुसलमानांमधील आपपरभावनेची परमावधी नव्हे काय?

तुष्टीकरणाच्या बाबतीत शहाबानोच्या प्रकारणाचा हमखास उल्लेख होतो. शहाबानोच्या प्रकरणी न्यायालयाने एक निर्णय दिला. तो ज्या कायद्याच्या आधारे दिला ते कलम (Cr.P.C. 924) हे सर्व भारतीय नागरिकांना (त्यांचा धर्म कोणताही असो) सारखेच लागू व्हावयाला पाहिजे हेही मान्य. ते कलम अनाथाला पोटगी देण्यासंबंधीचे आहे. न्यायालयाने दिलेला निर्णय सरकारने फिरवला; म्हणजे शहाबानोला सरकारने पोटगी नाकारली नाही, तर ती देण्याची जबाबदारी जी तिच्या नवऱ्यावर होती ती वक्फबोर्डावर टाकली; आणि जी.झ.उ. कलम 924 च्या बाबतीत मुसलमानांचा अपवाद केला. सरकारचे हे कृत्य चूक आहे. हा सरकारने न्यायसंस्थेचा अपमान केला असे माझे मत आहे. न्यायालयाचा निर्णय अमलात येण्याच्या अगोदर तो कायदा बदलणे हा न्यायालयाचा नव्हे तर न्यायसंस्थेचा अपमान होय असे मला वाटते. विद्यमान कायदांच्या अंमलबजावणीत कोठे अन्याय होत नाही हे पाहण्यासाठी न्यायालये असतात. कायदे बदलले की न्यायालयाचे निर्णय बदलतात हे मान्य केले तरी कोणत्याही न्यायालयाचे निर्णय झाल्यावर त्यांची अंमलबजावणी झालीच पाहिजे. नाहीतर न्यायसंस्थेच्या पावित्र्याला अर्थच राहत नाही. अपील मागाहून होत राहिल. ती

अंमलबजावणी होण्याच्या अगोदरच मुसलमानांच्या दबावाखाली सरकार आले हे फार वाईट झाले. पण ह्या प्रकरणी हिन्दूंचा अपमान कसा झाला ते मला नीट समजले नाही. मुसलमान अल्पसंख्य असूनसुद्धा सरकार त्यांना दबते आणि हिन्दू बहुसंख्य असून ते रामजन्मभूमीच्या बाबतीत हिन्दूंच्या दबावतंत्राला बळी पडत नाही ह्याचे जे दुःख आहे त्याला तर हिन्दू अपमान समजत नाहीत? त्यामध्ये पुन्हा अल्पसंख्याक-बहुसंख्याक हाच विचार आहे काय? न्यायाचा संबंध बहुसंख्येशी नाही. कोणी बहुसंख्याक म्हणून त्याला एक न्याय व कोणी अल्पसंख्याक म्हणून त्याला दुसरा न्याय असावा हे योग्य नाही. पण कायदा वेगवेगळा असू शकतो. तो मनाच्या प्रगल्भतेच्या पातळीवर अवलंबून असतो. माझा एक नागरी कायद्याला मुळीच विरोध नाही. फक्त अपमानाचा त्याच्याशी संबंध काय हा प्रश्न आहे. त्यामुळेच आपल्या देशात मागासवर्गीयांसाठी नागरी कायदे वेगळे आहेत. जे कायदे ब्राह्मणांना लागू होतात ते गोंडांना लागू होत नाहीत. हिन्दुमुसलमानांचे ते वेगळे आहेत तसेच ते ब्राह्मणगोंडांचेही वेगळे आहेत. पण मुसलमानांसाठी असलेला वेगळा कायदा आम्हाला खटकतो. मला जगात सर्वत्र समान नागरी कायदा हवा. सर्व मानव जर समान तर जगभर एक कायदा असावयाला काय हरकत आहे? प्रश्न तो नाही. माझ्यापुढचा प्रश्न अपमान कशामुळे होतो एवढाच आहे. स्त्रीपुरुषांच्या रजेचे कायदे वेगळे असतात. असावेच लागतात. ज्यांच्यामध्ये मुळात शारीरिक वा अन्य फरक आहे त्यांच्यात कृत्रिमपणे एक दर्जा निर्माण करण्यासाठी हे वेगळे कायदे करावे लागतात. दर्जाच्या समानतेसाठी काहींना हरपवळलरिस्वीकारावा लागतो; Oo socially handicapped आहेत - (जातिभेदामुळे किंवा धर्मभेदामुळे) त्यांचा हरपवळलरिनिष्ट होईपर्यंत त्यांना वेगळे वागवावे लागते. संरक्षणनीतीचा एक फार मोठा दोष आहे. संरक्षण (Reservations) ठेवावे तर जुनी समाजरचना - जातिभेद - कायम टिकविल्यासारखे होते. कारण संरक्षणामुळेही भेदभाव होतोच; परस्परांविषयीचा मत्सर वाढतो. न ठेवावे तर मूळ भेदभावाची परिस्थिती कायम राहते; ती बदलण्यासाठी शासनाने काहीच केले नाही असा त्यावर बोल येतो. Reservations चा उपयोगही मते मिळविण्यासाठी केला जातो. समता आणण्याची खरी इच्छा मनात नसताना दिखाऊ समता आणण्याचे जे उपाय केले जातात त्यामुळे खरी समता दुरावण्याचीच शक्यता फार असते. तो साराच दांभिकपणा असतो. Reservations चा फायदा समाजातला दर्जा बदलण्यासाठी जरी झाला नाही तरी फार थोडा आणि काही लोकांच्या बाबतीत आर्थिक दर्जा सुधारण्यामध्ये होतो, व त्याचा सर्व समाजाला अत्यन्त मंदगतीने लाभ होतो. समता आणावयाची म्हणजे दर्जामधली समता आणावयाची असते. व ती कोणत्याही कृत्रिम उपायांनी आणणे दुरापास्त असते. समतावाद्यांचा सर्वात कठीण प्रश्न सर्वांच्या समान दर्जासाठी माणसाचे मन तयार करणे हा आहे. त्यासाठी अत्यन्त चिकाटीने केलेले विविध प्रकारचे प्रयत्न अत्यावश्यक आहेत, कारण ही नागरित समाजात आजपर्यंत कधीही न घडलेली गोष्ट आहे. बहुसंख्य नागरित माणसे अशा समतेची कल्पना करूच शकत नाहीत. आणि जोवर ती तशी कल्पना करू शकत नाहीत तोवर तशी त्यांची कृती घडू शकत नाही.

स्त्रीपुरुषांना रजेचे वेगळे कायदे असावा असे आपण वर पाहिले. असे वेगळे कायदे अन्यायकारक होत नसतात. कारण कायदे हे देशकालपरिस्थित्यनुरूप घडवावे लागतात. ह्यामधला परिस्थिती हा शब्द महत्त्वाचा आहे. स्त्रीपुरुषांचा देशकाल जरी एक असला तरी त्यांची परिस्थिती भिन्न आहे. आपल्या संविधानामध्ये तीन याद्या आहेत. १. Union list, २. State list व ३. Concurrent list. त्यायोगे एकाच विषयासंबंधी राज्यसरकारे एकमेकांपेक्षा व संघराज्यापेक्षा वेगवेगळे कायदे करू शकतात. कारण त्या त्या ठिकाणी परिस्थितीभिन्नता असते.

एकाच देशकालामध्ये सवर्ण आणि दलित, हिन्दू आणि मुसलमान ह्या लोकांची परिस्थिती जर खरोखरच फार भिन्न असेल, काही लोकांच्या मनाच्या प्रगल्भतेची पातळी जर वेगवेगळी असेल तर सर्वांसाठी समान कायदे करणे अन्यायकारक होण्याची शक्यता आहे. मला येथे काही कायदे वेगळे असले तर त्यामुळे बहुसंख्याकांचा अपमान होत नाही एवढाच मुद्दा मांडावयाचा आहे. आणि कायदे करून जादूची कांडी फिरविल्यासारखी परिस्थिती बदलत नसते हेही आपण जाणले पाहिजे.

मुसलमानांना कायद्याप्रमाणे चार बायका करण्याची परवानगी दिल्याने त्यांच्यावर प्रत्येकाने चार बायका करण्याचे बन्धन येऊन पडत नाही. आणि हिन्दूना एकपत्नीकत्वाचा कायदा एकापेक्षा अधिक बायका करण्यापासून परावृत्त करू शकत नाही. एकापेक्षा अधिक बायका असलेले पुरुष आपल्या अभिनेत्यांमध्ये आणि राजकीय नेत्यांमध्ये कितीतरी दाखवून देता येतील. त्यांच्या काही बायकांना रखेलीच्या दर्जापासून वाचवावयाचे असेल तर हिन्दूंनाही एकापेक्षा अधिक विवाह करण्याची परवानगी तसा कायदा बदलून द्यावी लागेल.

एकतर्फी तलाक हा मुस्लिम बायकांना अन्यायकारक होतो कारण त्यांचे नवरे मेहेर देण्याविषयी टाळाटाळ करू शकतात. त्यांच्याविषयीच्या कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये अडथळे आणण्यास वकील आणि न्यायालये नवऱ्यांना मदत करतात. तलाकमुळे जर स्त्रियांच्या ठिकाणी कोणतेही लांचछन निर्माण होणार नसेल, त्यांना पुरेसा मेहेर जर सहज प्राप्त होणार असेल तर अनेक मुस्लिम स्त्रिया त्यांच्या नवऱ्यांना खुशीने तलाक देतील. कारण त्यामुळे नवराबायकोमधील प्रीती नष्ट झाल्यावरही त्यांना धरून बांधून एका ठिकाणी नांदण्याची आणि नवऱ्याचे बलात्कार सहन करण्याची गरज पडणार नाही.

आजच्या हिन्दू विवाह-अधिनियमाच्या रचनेमुळे ज्यांना विवाहविच्छेद अनेक कारणांमुळे अत्यावश्यक वाटतो अशा पुष्कळ हिन्दू स्त्रियांना त्यांच्या उमेदीची वर्षानुवर्षे आपापल्या नवऱ्यांशी न्यायालयात झगडण्यात निष्कारण वाया घालवावी लागतात हा माझा स्वानुभव आहे. म्हणून वरील अटी कायम असतील तर तलाक सोपा करणे तसेच पुरुषांसारखे स्त्रियांनाही एकतर्फी तलाक देण्याचा अधिकार देणे इष्ट ठरेल असे माझे त्यामुळे मत झाले आहे.

हिन्दुनेतृत्वाला अल्पसंख्याकांचे तुष्टीकरण स्वतःला करावयाला नको आहे त्याचप्रमाणे ते दुसऱ्या कोणीही करू नये असा त्यांचा आग्रह आहे. ह्यामध्ये अल्पसंख्याकांच्या पुढे पुढे केल्याने बहुसंख्याकांची

मानहानी होते असे त्याचे मत आहे. ही मानहानी टाळण्यासाठी 'लोकहो तुम्ही संघटित व्हा. तुम्ही संघटित झालात की अल्पसंख्य तुमच्या पाया पडावयाला येतील. संघटनेचे बळ प्राप्त झाले की अल्पसंख्यांकाच्या वर्तनात प्रत्यक्ष बलप्रयोग न करताच तुम्हाला इष्ट ते परिणाम घडून येतील. तुम्हाला आत्मबळाचे भान नाही. संघटना केल्याबरोबर ते आत्मबळाचे भान तुम्हाला येईल. तेवढेच पुरेसे आहे. ते भान तुम्हाला यावे ह्यासाठी रामजन्मभूमीचा विवाद हे निमित्त आहे. हा बाह्योपचार आहे, हे साधनमात्र आहे. मुख्य साध्य हिन्दुसमाजाला आत्मबळाचे भान आणून देणे आहे. मुसलमानांची जीवितवित्तहानी करणे, त्यांचे हनन करणे हे आमचे उद्दिष्टच नाही. कुरापतखोर मुसलमानांचे धैर्यहनन करणे इतकेच आमचे उद्दिष्ट आहे.' हे हिन्दुनेतृत्वाचे म्हणणे आहे असे मला जाणवत नाही असे नाही. पण तरीसुद्धा माझा आक्षेप कायमच राहतो. साध्ये व साधने ही दोनही शुचि असावी असे मानणारा मी असल्यामुळे धर्माच्या म्हणजेच जन्माच्या आधारावर आपपरभाव, नव्हे दुजाभाव, धर्माभिमानाचा गौरव ह्या सान्या गोष्टी मला त्याज्यच वाटतात. त्यांचे समर्थन ते साधन म्हणून वापरण्यासाठी सुद्धा मी करू शकत नाही. आणि माझा विरोध सहिष्णुता दाखविली म्हणजे समता आलीच असे स्वतःचे स्वप्नरंजन करून घेण्याला आहे.

हिन्दूंच्या परंपरा व त्यांचा अभिमान

हिन्दूंच्या सगळ्या परंपरा काही गौरवास्पद नाहीत. हिन्दू परकीयांवर अन्याय करण्यासाठी परदेशात गेले नसतील, पण त्यांनी स्वकीयांवरच निर्मम अत्याचार केले आहेत. त्याचे घोर अपमान केले आहेत. आपल्यातल्याच काही लोकांना अस्पृश्य मानण्याइतके नीच कर्म कोणतेच नसेल. जेवताना अस्पृश्याचा शब्द कानावर पडल्यानेही येथे जेवणाराला विटाळ झालेला मी पाहिला आहे. आजही पूर्वास्पृश्यांविषयी तुच्छता उच्चवर्णीयांच्या मनात कायम आहे. आमचा इतिहास पाहिला तर येथेही अत्यन्त भयानक गोष्टी घडल्या आहेत. गुलामगिरी पेशवाईपर्यंत होती. वेठबिगार अजूनही चालू आहे. आमच्या महाराष्ट्रात चालू आहे!

मुसलमानांनी 'आमच्या' स्त्रियांवर बलात्कार केले असे पुन्हापुन्हा सांगणारे हे लक्षात घेत नाहीत की कल्याणाच्या सुभेदाराची सून छत्रपतींनी 'आमच्या मांसाहेब इतक्या सुन्दर असत्या तर.....' असे म्हणून परत पाठविली ही गोष्ट त्यांच्या थोरवीबद्दल सांगताना आणि देशातले बाकीचे राजे किंवा राज्याधिकारी ह्यांच्या वर्तनाला शिवाजी राजांचे वर्तन अपवादात्मक होते असे म्हणताना, त्या काळातील संस्थानिक किंवा सरदार सुभेदार लुटीतील किंवा आपल्याच राज्यातील स्त्रियांना कसे वागवीत ह्याबद्दलचा नियमच सिद्ध होत असतो.

आमचे शीख बांधव आजही ते त्यांच्या प्रदेशात बहुसंख्य आहेत म्हणून इतरेजनांनी तेथून निघून जावे किंवा तेथे राहावयाचे असेल तर त्यांनी दुय्यम दर्जाचे नागरिकत्व स्वीकारावे असेच त्यांच्या उग्रवाद्यांच्या करवी आम्हाला सुचवत नाहीत काय?

किडामुंगीची हिंसा होईल म्हणून सूर्यास्तानंतर न जेवणारे आमचेच अहिंसक धर्मबांधव दिगंबर व क्षेत्रांबर जैन शिरपूरच्या अन्तरीक्ष पार्श्वनाथाच्या मंदिराच्या मालकीहक्कावरून एकमेकांची डोकी फोडतात. त्यात काहींचे प्राण जाईपर्यंत पाळी येते.

अखेर कोणत्या परंपरा योग्य आणि कोणत्या अयोग्य हे विवेकानेच ठरवावयाचे असेल तर विवेकाला संस्कार आणि परंपरा ह्यापेक्षा नेहमीच श्रेष्ठ का मानू नये असा मला प्रश्न पडतो.

आपली (हिन्दूंची काय किंवा मुसलमानांची काय) बांधिलकी धर्मभावनेशी, आपल्या इतिहासाशी, परंपरेशी, *संस्कृतीशी* असावी की *विवेकाशी* असावी असा हा साधा प्रश्न आहे. फक्त माझा आवाज मुसलमानापर्यंत मला अजून पोचविता आला नाही. पण ह्याचा अर्थ असा नव्हे की माझ्या मते फक्त हिन्दूंनीच विवेक धारण करावा व मुसलमानांनी तो करू नये! एकाने अविवेक केला म्हणून दुसऱ्याला विवेक सोडावयाचा अधिकार प्राप्त होतो असे मात्र मी मानत नाही.

धर्म म्हणजे काय, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय? हिन्दू कोण, हिन्दू कोण नाही, अल्पसंख्याक कोण, बहुसंख्याक कोण व तसे मानल्याचे परिणाम काय; तुष्टीकरण, अपमान, समान नागरी कायदा व हिन्दूंच्या परंपरा ह्या साऱ्यांचा माझ्या परीने शक्य तितक्या तटस्थपणे घेतलेला परामर्श येथे संपवीत आहे. ह्याच्याच दुसऱ्या पैलूवर किंवा उणीवांवर जाणकारांनी आणि विचारकांनी प्रकाश टाकावा अशी त्यांना नम्र प्रार्थना आहे.

(पूर्ण)

मोहनी भवन, धरमपेठ, नागपूर

चलभाष : ९८९९००६०८

महाभारत आणि कॉस्मॉस

सुकल्प कारंजेकर

माझी अगदी लहानपणाची टीव्ही पाहायची पहिलीवहिली आठवण म्हणजे महाभारतमालिका. त्याकाळात रंगीत टीव्ही खूप कमी असायचे. आमच्या घरी रंगीत टीव्ही असल्यामुळे शेजारीपण महाभारत पाहायला घरी यायचे. आमची बैठकखोली लोकांनी भरून जायची. महाभारतमालिकेच्या आधी आलेली रामायणमालिका मला फारशी आठवत नाही तेव्ही मी वयाने फार लहान होतो पण महाभारत मात्र मी आवर्जून पाहात असे. नवरससंपूर्ण पौराणिक कथा, अप्रतिम अभिनय आणि त्याच्या जोडीस असलेले भव्यदिव्य सादरीकरण, लोकांना टीव्हीला खिळवून ठेवायला लागणारे सगळेच पैलू त्यामध्ये होते. साहजिकच रामायण आणि महाभारत ह्या दोन्ही मालिका अत्यंत लोकप्रिय झाल्या आणि नकळत लोकांच्या आयुष्याच्या अविभाज्य घटक बनल्या. या देदीप्यमान पौराणिक कथा टीव्ही तर्फे आपल्या बैठकीतून थेट मनात घर करून गेल्या. आपल्या सार्वजनिक आयुष्याचाही भाग बनल्या आणि घराघरातील चर्चेत त्यांचा शिरकाव झाला.

महाभारताची गोष्टीची सुरुवात ही एका धीरगंभीर आवाजात व्हायची - 'मैं समय हूँ' असे म्हणत जणू काळच ती पौराणिक कथा सांगायचा.

आणि १९८० च्या दशकातील घटना या काळालाही गंभीर करतील अश्याच होत्या. ह्या वादळी दशकाने पंतप्रधान इंदिरा गांधी ह्यांची त्यांच्याच शीख अंगरक्षकाने केलेली हत्या आणि त्यानंतर उसळलेल्या दंगलीत अगणित निरपराध शीखांचे दिल्लीच्या रस्त्यांवर सांडले गेलेले रक्त पाहिले. ज्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयामुळे मुसलमान स्त्रियांना दिलासा दिला असता असा शहाबानो प्रकरणातील निर्णय लोकसभेत फिरवला गेला. ऐंशींच्या दशकाच्या अखेरीस काश्मीरमध्ये काश्मिरी पंडितांची हत्या आणि त्यांचे मोठ्या प्रमाणात काश्मीरमधून निष्कासन झाले, रामजन्मभूमीच्या वादात हिंदू धार्मिक संघटनेच्या आक्रमक भूमिकेचा अंत हा १९९२ मध्ये बाबरी मशिदीच्या पतनात झाला आणि ह्या काळात उत्तर भारतात उसळलेल्या दंगलीत अगणित निरपराध लोकांचा रक्तपात, 'बच्चा बच्चा राम का, जन्मभूमि के काम का' हे त्या काळातील एक प्रचलित घोषवाक्य मला लहानपणी ऐकल्याचे आठवते.

थोडा वेळ ह्या भारतातील घटनांपासून दूर जाऊया, भारतापासून, किंबहुना आपल्या जगापासून दूर.

१९९० च्या सुमारास, पृथ्वीपासून अंदाजे ६०० कोटी किलोमीटर्स दूर अंतरावर एक अद्भुत घटना घडत होती. वोयेजर १ नावाचे अंतराळ यान सूर्यमालेची सीमा ओलांडून त्यापलीकडच्या विराट विश्वात प्रवेश करित होते. ह्या अंतराळयानात एक सुवर्णविलेपित दृक्-श्राव्य तबकडी होती, जी त्रैश्रवशप ठशलीव या नावाने ओळखली जाते. तीमध्ये पृथ्वीची अनेक छायाचित्रे, वैज्ञानिक माहिती आणि जगभरातील प्रसिद्ध कलाकारांचे आवाज तसेच निरनिराळ्या प्राण्यांचे आवाज जतन करून ठेवले होते. ती आपली एक कालकुपी होती. अनंतत्वाकडे घेतलेली झेप होती. आपले एक अमरत्वाकडे पाऊल असेच म्हणावे लागेल. आपण सोडलेले अंतराळयान हे प्रचंड विश्वात प्रवास करील आणि कधीकाळी जर सुदैवाने ते परग्रहावरील प्रगत जीवसृष्टीच्या हाती लागलेच तर त्यांना ते पृथ्वीवरील जीवसृष्टीची माहिती देईल अशी ते सोडण्यामागील भूमिका होती. विश्वात वेगवेगळ्या तान्यांमधली अंतरे प्रचंड आहेत. शिवाय पृथ्वीशिवाय अजून कोठे प्रगत जीवसृष्टी असल्याचे पुरावेही अद्याप आपल्याला मिळालेले नाहीत. ह्या सर्वांमुळे आपले अंतराळयान खरेच कुठल्या प्रगत जीवसृष्टीच्या हाती पडायची शक्यता फारच कमी आहे. पण कर्मधर्मसंयोगाने तसे घडलेच तर, आपल्या चुकांमुळे आपण नामशेष झाल्याच्या बराच काळानंतर, त्या परग्रहवासीयांना आपल्या अस्तित्वाबद्दल माहित झाले असते.

सूर्यमालेच्या पलीकडे जायच्या आधी वोयेजर १ अंतराळयानाने पृथ्वीचे त्या प्रचंड अंतरावरून एक अखेरचे छायाचित्र घेतले. त्यावरून पृथ्वी जेमतेम दृष्टीस पडते आहे. एका पूर्ण आकाराच्या कागदावर बारीकसा ठिपका एवढेच तिचे अस्तित्व आहे. ह्या छायाचित्राने खभौतिकशास्त्रज्ञ कार्ल सगान ह्यांना फार प्रभावित केले. त्याच्या लक्षात आले की त्या कागदावरचा तो चिमुकला ठिपका म्हणजेच आपले सारे काही आहे. आपले घर, आपली पृथ्वी, प्रचंड विश्वांमधली आपली छोटीसी जागा. ह्या छोट्याश्या बिंदूवर किती काही

घडले - अभिमान वाटण्याजोगी आपली संस्कृती, इतिहास, उत्क्रांती, साम्राज्यांचा उदय आणि अस्त, धर्माच्या नावाने झालेला रक्तपात, आपल्या सुखदुःखाची गोळाबेरीज, हजारो बलवान धर्म, विचारप्रवाह, प्रत्येक शिकारी आणि पाठलाग करणारा, अर्थशास्त्राची तत्त्वे, प्रत्येक धैर्यशाली व भेकड पुरुष, सृष्टीचा निर्माणकर्ता व संहारक, आपल्या इतिहासातील प्रत्येक राजा आणि शेतकरी, प्रेमात पडलेले प्रत्येक जोडपे, प्रत्येक आई व बाप, त्यांना आशेचा किरण दाखविणारे त्यांचे मूल, नवशोध लावणारा, शोध घेणारा, नीतितत्त्वे शिकविणारा प्रत्येक शिक्षक, प्रत्येक भ्रष्ट राजकारणी पुरुष, प्रत्येक सुपरस्टार, प्रत्येक सर्वोच्च नेता, प्रत्येक संत आणि पापी माणूस हा सूर्याच्या किरणांमध्ये दिसून येणाऱ्या एका धूलिकणाच्या एका अतिसूक्ष्म भागावर राहत होता.

पण ह्या क्षणभंगुर अस्तित्वातही आपण किती हिंसा केली. राजांच्या, सेनापतींच्या महात्वाकांक्षेपोटी किती निरपराध्यांचे बळी गेले, धुळीच्या या छोट्याश्या कणावर साम्राज्य करण्यासाठी किती सिकंदरांनी अगणित युद्धे पुकारली. किती आपला परस्परांवर द्वेष ! किती आपला धर्माधपणा!

विश्व - एक वैयक्तिक प्रवास (Cosmos - A Personal Voyage) ह्या नावाची एक मालिका १९८० च्या दशकात अमेरिकेत प्रदर्शित झाली व प्रचंड लोकप्रिय ठरली. ह्या मालिकेचे संचालन कार्ल सगान ह्यांनी केले. कॉस्मॉस मालिकेत विज्ञानाच्या इतिहासापासून ते जीवसृष्टीची उत्क्रांती, मानवाचा इतिहास आणि अनेकविध विषय हाताळले गेले. शेवटी माणसाच्या मतलबीपणामुळे निर्माण झालेली गंभीर परिस्थिती, जीवसृष्टीची हानी आणि पर्यावरणाचा ढासळणारा समतोल हे विषयही दाखवण्यात आले. उत्तम सादरीकरण आणि सोपी भाषा ह्यामुळे जणू विज्ञानाचे भांडारच ह्या मालिकेमुळे सामान्यांपर्यंत पोचले व ह्यात दाखविलेले विषय घराघरातील चर्चेचा भाग बनले.

विज्ञानाचा प्रसार करणे इतके आवश्यक का वाटले?

जागतिक तापमानवाढ, प्रचंड वेगाने नष्ट होणाऱ्या प्रजाती आणि पर्यावरणाचा ढासळलेला तोल ह्या सान्यामुळे जेव्हा आपल्या अस्तित्वापुढे प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. अश्या वेळेला लोकांचे वैज्ञानिक दृष्ट्या अडाणीपण हे फार मोठी किंमत वसूल करू शकते.

पण ह्यातून एक गंभीर प्रश्न पुढे येतो की अगदी सुशिक्षित लोकही वैज्ञानिक दृष्ट्या अज्ञानी का असतात? वैज्ञानिक माहितीच्या प्रसारात बाधा का येते? ह्या प्रश्नांचे सर्वात सोप्या भाषेतील उत्तर म्हणजे - धर्म. धर्म विज्ञानाच्या विरोधात गेल्याची अनेक उदाहरणे इतिहासात आहेत. वैज्ञानिक सत्य सांगितल्यामुळे किती गॅलिलीओंना छळण्यात आले, किती डार्विन धर्माच्या आडून नाकारले गेले, त्याला काही सीमाच नाही. अगदी आजही काही शिक्षित लोक निव्वळ बिनबुडाच्या धार्मिक कारणांमुळे उत्क्रांतीसारख्या निर्विवाद वैज्ञानिक सत्याला विरोध करतात.

आपण अश्या जगात राहतो. जेथे फल ज्योतिषासारख्या धादांत खोटेपणाला प्रत्येक वृत्तपत्रात जागा देण्यात येते. परंतु धर्म व धर्मग्रंथ हे १५००-२००० वर्षे किंवा त्याहूनही अधिक जुन्या काळात विकसित

झाले. त्यातले बरेच विचार व संकल्पना ह्या आताच्या काळातील तर्कनिष्ठेच्या चौकटीत बसत नाहीत. काही लोक असे म्हणतील की धर्माला नाकारण्यापेक्षा धर्मातील कालबद्ध गोष्टींना नाकारता येईल. सर्व धर्माची मूलतत्वे चांगलीच आहेत पण लोकांनी आपल्या मतलबासाठी त्याचा चुकीचा अर्थ लावला. ह्या युक्तिवादाच्या पुष्ट्यर्थ काही लोक धर्मशास्त्रांमधील आजच्या कालानुरूप अशा श्लोकांचा किंवा लिखाणाचा संदर्भ घेतात. परंतु असा संदेश देणाऱ्या श्लोकांबाबत सुद्धा आपल्याला सावध असावे लागेल कारण ते जातिव्यवस्थेचा किंवा स्त्रीला दुय्यम लेखण्याचा पुरस्कार करणारे असू शकतात. धर्मांमधील चांगले असे निवडक काही शोधण्याचा दुःखद प्रयत्न हा धर्माने दुरितांपासून मुक्त असावे ह्या चुकीच्या गृहीतकावर आधारलेला आहे. धर्मशास्त्रांमधील प्रस्तुत-अप्रस्तुत भागाची जर आपण विवेकीपणे पारख करणार असलो तर तेच काम आपण धर्मशास्त्राच्या अनुपस्थितीतही नाही का दाखवू शकणार? धर्म अस्तित्वात नसताना वाईट गोष्टींचा प्रभाव असेल असे म्हणणारे लोक हे वाहतूक पोलिसाचे लक्ष नसताना सिग्नलला न जुमानता वाहन चालवणारेच लोक असतात. योग्य व अयोग्य वर्तनाची चिकित्सा करण्याकरता आपल्याकडे राष्ट्राचे अधिकृत लेखी संविधान आहे. मग त्यासाठी आपल्याला हजारो वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या आर्ष भाषेतील धर्मशास्त्राची का बरे गरज पडावी?

आपल्या अवतीभवती धार्मिक प्रतीकांचा बुजबुजाट आहे. प्रत्येक घरामध्ये मूर्ती, प्रत्येक रस्त्यात देऊळ, प्रत्येक महिन्यात धार्मिक उत्सव. त्याऐवजी प्रत्येक घरात पुस्तकाचे कपाट, प्रत्येक रस्त्यावर पुस्तकाचे दुकान किंवा ग्रंथालय का असू नये? गणेशोत्सव किंवा होळीच्याच उत्साहात आपण विज्ञान वा पर्यावरण दिवस का साजरा करू नये? आपण आपल्या परंपरेचा अभिमान आहे असे म्हणतो, परंतु किती लोक आपल्या जवळपासच्या वस्तुसंग्रहास भेटी देतात? आपल्या देशात दर्जेदार ऐतिहासिक संग्रहालये इतकी कमी का? प्रजातींचा नष्ट होण्याचा दर नैसर्गिक दराच्या १००० ते १०,००० पटीने अधिक का आहे. अशा परिस्थितीत, भारतातील किती प्राणिसंग्रहालये नष्ट होऊ पाहणाऱ्या प्रजातींना सांभाळण्यास, त्यांना आश्रय देण्यास व त्यांच्याविषयी जनमत बनविण्यास तयार आहेत?

आपण अशा समाजात राहतो जिथे धार्मिक प्रवृत्ती असणे हे कौतुकास्पद समजले जाते. हजारो वर्षे जुन्या आणि बऱ्याचशा कालबाह्य परंपरांचे डोळे झाकून अनुकरण करणे ह्यात काय कौतुकास्पद आहे? आपल्या जगात बहुतांश लोक हे क्षुल्लक वैयक्तिक कारणांसाठी शेकडो मैल दूर धार्मिक स्थळांना भेट द्यायला जातात पण पृथ्वीवरच्या संपूर्ण जीवसृष्टीच्याच अस्तित्वाला ज्या समस्यांचा सामना करावा लागत आहे, त्याबद्दल मात्र आपण अनभिज्ञ असतो.

धार्मिक लोकांचा हा अनुदार दृष्टिकोन पाहून कार्ल सगान एकदा असे म्हणाले, 'आमच्या धर्मग्रंथात लिहिल्यापेक्षा व आमच्या धर्मगुरूंनी विचार केल्यापेक्षा विश्व हे खूप विराट, खूप सूत्रबद्ध व खूप विस्मयकारी आहे अशा निष्कर्षाला जगातला एकही धर्म अजून कसा पोचला नाही? बहुतांश धर्म तर आजही 'नाही' नाही. आमचा धर्म व आमचा देव हे अत्यंत संकुचित आहेत आणि ते तसेच राहावे अशी आमची इच्छा आहे' असेच म्हणण्यात धन्यता मानतात.

आपले विश्व हे अतिशय गुंतागुंतीचे आहे व त्यामध्ये प्राधान्याने हाताळण्यासारख्या अनेक समस्या आहेत. ह्या समस्या पृथ्वीवर आपण आखलेल्या कृत्रिम सीमा पार करून जातात. त्या सोडविण्यासाठी आपल्याला एकत्र येऊन काम करावे लागेल.

पृथ्वीवरील जीवसृष्टी ही ३०० कोटी वर्षांहून अधिक जुनी आहे. जी प्रदीर्घ उत्क्रांतीच्या प्रवासातून येथपर्यंत पोचली आहे. त्याच्या तुलनेत हजारो वर्षांची मानवी प्रगती, आपली थोर संस्कृती आणि सांस्कृतिक प्रबोधन ही अगदी मोजक्या काळाचीच गोष्ट आहे. परंतु तेवढ्या कमी काळातही आपण कला, विज्ञान, साहित्य आणि वास्तुरचना ह्यांच्यामध्ये नेत्रदीपक कामगिरी करून दाखवली आहे.

रामायण, महाभारत हे अश्याच सांस्कृतिक प्रगतीचे पैलू आहेत. पण तसेच उत्क्रांतिवाद, सापेक्षता सिद्धान्त (General theory of relativity) पुंजयामिकी सिद्धान्त (quantum mechanics) हे शेकडो वर्षांच्या संशोधनानंतर आलेले व माणसाच्या जिज्ञासेचे देदीप्यमान पैलू आहेत. ज्याचा सर्व मानवजातीला गर्व असला पाहिजे. जर आपण आजच्याही काळात हजारो वर्ष जुन्या पोथी-पुराणांचे अर्थ लावत बसलो तर ज्ञानाच्या संवर्धनात आपण मागे पडू.

अलीकडे पुन्हा एकदा महाभारत आणि कॉस्मॉस मात्र विज्ञानाच्या क्षेत्रातील सर्व नवीन शोध व प्रगतीचा सांगावा घेऊ न नव्याने प्रेक्षकांच्या भेटीला आली. नव्या जमान्याचे खभौतिकशास्त्रज्ञ नील देग्रास टायसन ह्यांनी आमच्या वैज्ञानिक ज्ञानात भर घातली.

रामायण व महाभारताचा आपला वाटा आपल्याला पुरेपुर मिळाला परंतु कॉस्मॉसबद्दल कुतूहल दाखविण्यात मात्र आपण कमी पडलो. कॉस्मॉस हा कार्यक्रम विज्ञानाच्या क्षेत्रात आपली उत्तुंग भरारी चित्रित करतो. आपल्याला ज्ञात असलेल्या विश्वातील राहण्यायोग्य अशा ह्या एकमेव ग्रहावर सजीव सृष्टीचे जतन करण्याची जबाबदारी आपल्या खांद्यावर टाकतो.

सी ४०४ पॅरामाउंट मधुबन सोसायटी

साईनगर, लेन नं. १ खंडोबा मंदिराजवळ

कात्रज-कोंढवा रोड, पुणे

युटोपियन सोशालिस्ट; रॉबर्ट ओवन

प्रियदर्शन तुरे

एकोणविसाव्या शतकात युरोपातील स्थिती अत्यंत दयनीय झाली होती. नेपोलियनसोबत नुकत्याच झालेल्या युद्धाची झळ सर्वदूर पोहोचली होती. सामान्य नागरिक अत्यंत हलाखीचे दिवस जगत होते. त्यातच माल्थसने भाकीत केलेली जागतिक आर्थिक मंदी खरोखरच सुरु झाली. बेरोजगारी प्रचंड वाढली आणि

त्यासोबत हिंसाचाराच्या घटनासुद्धा. औद्योगिक क्रांतीची नुकतीच सुरुवात झाली होती. त्यादरम्यानच भांडवलदारांनी स्वतःचा फायदा वाढविण्याकरिता नवनवे कायदे आणले ज्यामुळे कामगारांचे जगणे अधिकच दयनीय बनले. अगदी १० वर्षांची लहान मुले-मुली सुद्धा या कामात गुंतवली जात होती. आणि मग अशांवर मानसिक, शारीरिक आणि लैंगिक अत्याचाराचे कधीही न संपणारे सत्र सुरु व्हायचे. विरोध करणाऱ्यांवर उपासमारीची पाळी यायची. अनेक ठिकाणी यंत्रांनी कामगारांची जागा घेतली होती. कामगारवर्गात या सर्वांचा प्रचंड रोष होता. या रोषापयी असे अनेक यंत्रसामुग्री- युक्त कारखाने कामगारांनी जाळून राख केले. स्थानिक पोलिस यंत्रणा हा उद्रेक रोखण्यास असमर्थ ठरत होती. आणि सैनिकांच्या मोठमोठ्या तुकड्या लोकांच्या जीविताचे आणि मालमत्तेचे रक्षण करण्याच्या कामातच पूर्णपणे गुंतल्या होत्या.

अॅडम स्मिथ यांच्या म्हणण्यानुसार जेव्हा व्यापार-उदीम वाढायला लागेल तेव्हा अर्थशास्त्रीय नियमानुसार समाजातील प्रत्येक वर्ग भरभराटीला येईल. त्याने मांडलेले सर्वांसाठीचे समृद्धीचे स्वप्न लोकांना आशा दाखवत होते. परंतु सामान्य नागरिकांची ही अवस्था पाहूनच माल्थस व रिकार्डो यांच्या मनात शंकेची पाल चुकचुकली. त्यांनी 'सर्व काही आलबेल नाही' हे अनेक पद्धतींनी सुचवले आणि हे सुद्धा अर्थशास्त्रीय नियमांच्या आधार घेऊ नच. या निराशामय वातावरणात युटोपियन सोशॅलिझमने प्रचंड आशावादाला जन्म दिला.

राबर्ट ओवन

यात पहिले नाव घेता येईल ते रॉबर्ट ओवनचे. प्रचंड गरिबीवर मात करून त्याने खूप कमी वयातच मोठे नाव आणि संपत्ती कमावली. रॉबर्ट ओवनचा जन्म १७७१ मध्ये न्यू टाउन, मॉंटगोमेरीशायर येथे झाला. वयाच्या दहा वर्षापर्यंत प्रारंभिक शिक्षण घेऊन त्याने लंडन येथे कापडाच्या दुकानात काम करायला सुरुवात केली. वयाच्या १८ व्या वर्षी तो मॅचेस्टर येथे पुढील नशीब आजमावण्यासाठी आला. येथे त्याच्यातील आत्मविश्वास बघून त्याला एका कापड मिलमध्ये मॅनेजरची नोकरी मिळाली. पुढे तीनच वर्षांत स्वतःच्या परिश्रमामुळे या मिलचा तो भागीदार झाला. या कालावधीत तो अनेक क्लबचा सदस्य होता. १७९३ मध्ये त्याला Manchester Literary and Philosophical Society चे सभासदत्व बहाल करण्यात आले. Manchester Board of Health चासुद्धा तो सदस्य होता. यात प्रामुख्याने कामगारांचे आरोग्य व त्यांचे राहणीमान सुधारण्याचे काम केले जाई. या दोन्ही संस्थांत त्याला भरपूर अनुभव मिळाला आणि त्याच्या पुढच्या आयुष्याच्या वाटचालीवर याचा बऱ्याच अंशी प्रभाव पडला.

न्यू लनार्क येथे आगमन

एकदा ग्लासगो येथे करोलीना डेल या तरुणीशी त्याची भेट झाली व पहिल्याच भेटीत तो तिच्या प्रेमात पडला. त्याचवेळेस न्यू लनार्क येथे विक्रीसाठी उपलब्ध असलेली एक कापड मिल बघण्यासाठी तो तेथे आला. मिलचा मालक हा आपल्याला आवडत असलेल्या मुलीचे वडील डेविड डेल आहेत ते बघून त्याने निश्चय केला की मिल आणि मुलगी दोन्ही मिळवायची. तो त्याच्या भागीदाराला घेऊन सरळ डेविड डेल यांच्या

कडे गेला आणि मिल खरेदी तर केलीच पण सोबतच करोलीनाचा हातसुद्धा मागून घेतला. त्यानंतर त्याने अत्यंत प्रभावीपणे मिलची सर्व सूत्रे हाती घेतली व मिलला चांगला नफा मिळवून दिला.

सोबतच त्याने न्यू लनार्क येथील कामगारांच्या जीवनात एक सुसूत्रता आणायचा त्याने प्रयत्न केला. तत्कालीन पाशवी कारखाना कायदे रद्द करून कामगारांना त्याने नवे स्वातंत्र्य दिले. त्याकाळी 'ट्रक पद्धती' अनुसार कामगारांना कामाच्या बदल्यात 'टोकन' दिले जात. त्या टोकनाचे कारखान्याच्या बाहेर काहीच मूल्य नव्हते. कारखान्याचे मालकच मग आवारात एका ट्रकमध्ये जेवणाचे, कपड्याचे आदि दुकाने लावून अवाजवी किंमतीत टोकनांच्या बदल्यात हे सर्व द्यायचे. लहानलहान मुलांना कारखान्यात जुंपले जायचे. ओवनने कामगारांना टोकनऐवजी तत्कालीन चलन देण्यास सुरुवात केली.

सोबतच त्याने कामगारांसाठी वेगळे दुकान काढले, ज्यात ठोकभावाच्या किमती किंचित जास्त असायच्या. मिळणारा नफा हा परत कामगारांसाठी वापरला जायचा. याच सूत्रातून पुढे इंग्लंडमध्ये उेशीरीर्लीश डेलवर्शी चा जन्म झाला. तसेच त्याने लहान मुलांना कधी काम करायला बाध्य केले नाही. उलट त्यांच्यासाठी शाळा काढून त्यांना चांगल्या संस्काराचे धडे दिले. लहान मुलांचे कारखान्यात काम करण्याचे तास कमी व्हावे यासाठी त्याने बरेच प्रयत्न केले. Infant Childcare नावाची संस्था त्याने लहान मुलांच्या विकासासाठी सुरु केली. ओवनने त्या खेड्यात जणू एक छोटीशी प्रयोगशाळाच निर्माण केली होती. तेथे कामगारांना स्वातंत्र्य होते. कामाच्या स्वतंत्र वेळा होत्या, जे कामगार उत्कृष्टरीत्या काम बजावत होते त्यांच्या छातीवर वेगवेगळ्या रंगांचे बिब्ले लावण्यात आले होते. कारखान्यातच बाग, मुलांच्या खेळण्याचे ठिकाण, शाळा आदी सर्व सोयी उपलब्ध होत्या. दारूच्या विक्रीवर त्याने विशेष मर्यादा आणला होती. त्यामुळे तेथे चोरी, दारू पिऊन दंगा करणे आदि प्रकार होत नसत. कामगारांच्या हिताच्या कायद्यासाठी त्याने बरेच प्रयत्न केले. शेवटी टोकन देणे हे कायद्याने गुन्हा ठरविले गेले.

विचार आणि कार्य

ओवनने त्याच्या शिक्षणावरील संशोधनातून मांडले की कोणत्याही व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व, हे तो ज्या परिस्थितीत राहिला आहे व जसे वातावरण त्याला मिळाले आहे त्यावरून घडत असते. त्यामुळे लहान मुलांना शिक्षण देतानाच त्यांच्या भोवती अशी वातावरणनिर्मिती केली पाहिजे की सर्व चांगले संस्कार ते तेथूनच शिकतील. 'अ चरप की हेश विर्वीलीष हळी एर्पीळीपाशपी' असे त्याचे आग्रहपूर्ण मत होते. या विषयावर त्याने भरपूर लिखाण केले आहे. सोबतच तेथील लहान मुलांसाठी त्याने केलेले शिक्षणाचे प्रयोग हे अनेक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण होते.

समाजसत्तावादाचे प्रयोग

ओवनने मग हा प्रयोग अनेक लोकांसाठी करायचे ठरविले. त्याने अमेरिकेतील New Harmony, Indiana येथे हा प्रयोग करायचे ठरविले. तेथे त्याने ३० हजार एकरांची जागा ४० हजार पोंडात विकत घेतली. त्यात त्याने पहिल्याच दिवशी सर्वांना सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य असल्याचे जाहीर केले. चौकोनी आकाराच्या एका वास्तूत

अनेक चौकोनी खोल्या होत्या. लोकांना राहायला स्वतंत्र खोल्या होत्या, परंतु सर्वांचे एकच स्वयंपाकघर होते व बैठकीची खोलीसुद्धा एकच होती. सर्वांनी रोज समान काम करायचे (शक्यतो शेतीचे) आणि सर्वांना मिळणारा पगार सुद्धा समान राहिल असा नियम त्याने बनवला. हा प्रयोग काही काळ चांगला चालला. परंतु नंतर नियमांचे पालन यथोचितरीत्या न झाल्यामुळे तेथे अनागोंदी माजली. अखेरीस तो प्रयोग बंद करावा लागला. यात ओवनला त्याच्या जमापुंजीच्या ८० टक्के भाग गमवावा लागला.

त्यानंतरही त्याने परत हे प्रयोग सुरु करण्याचा भरपूर प्रयत्न केला. त्याच्या विचाराप्रमाणे अशा ठिकाणी ५०० ते ३००० लोकांनी राहावे. सर्वांना वेगवेगळ्या खोल्या असतील परंतु स्वयंपाकघर बैठकीची खोली एकच असेल. या संस्था शक्यतो सर्व बाबतीत स्वयंपूर्ण असतील. प्रामुख्याने येथे शेतीची कामे केली जातील परंतु इतर जीवनावश्यक वस्तूंचेही तेथे उत्पादन केले जाईल. त्याने लिहिलेल्या छशु तळशु ष डेलळशीं मध्ये त्याच्या अश्या कम्युनिटी बदलच्या मतांचे स्पष्ट रेखाटन केले आहे.

त्याच्याच शब्दात 'What ideas individuals may attach to the term "Millennium" I know not; but I know that society may be formed so as to exist without crime, without proverty, with health greatly improved, with little, if any misery, and with intelligence and happiness increased a hunderdfold; and no obstacle whatsoever intervenes at this moment except ignorance, to prevent such a state of society from becoming universal.'

कामगारसंघटन

ओवनच्या धर्मासंबंधी टीकात्मक आणि संशोधक वृत्तीमुळे अनेक लोकांना त्याचे विश्लेषण पटायचे नाही. अशा वेळी, तो इतर लोकांच्या मनातून उतरत असताना, कामगारवर्गाने मात्र त्याचे विचार डोक्यावर घेतले. अमेरिकेतून लंडनला परतल्यावर त्याला आता वेगळ्याच विषयाने पछाडले होते. त्याने कामगारांच्या हक्कांसाठी त्यांचे युनियन उभारणे सुरु केले. बघता बघता ऋरपव छरींळेपरश्र उेपीश्रळवरींशव ढीरवश णपळेप (GNCTU) याचे ५ लाखांच्या वर सभासद झाले. आता सरकारलाही या ताकदीची जाणीव होऊ लागली. त्यांनी मग वेगवेगळ्या मार्गाने शेवटी अत्यंत क्रूरपणे कामगारांची ही एकी संपविली आणि ही युनियन मोडीत काढली.

त्यानंतर ओवनने कामगारांचे स्वतः निर्मिती केलेल्या वस्तू व श्रम विकण्यासाठी डरलीं एलहरपसश सुरु केले. त्याला आता खात्री झाली होती की समाजसत्तावादाचा उदय होत आहे आणि भांडवलशाही व्यवस्था धोक्यात आली आहे. त्याने ढहश उीळीळी नावाने एक साप्ताहिकसुद्धा सुरु केले.

१८३४ मध्ये त्याने मग या सर्वांपासून स्वतःला अलिप्त ठेवून पुढील शतकासाठी नीति-नियम ठरविण्यासाठी 'The New Moral World (November 1834)' नावाचे जर्नल सुरु केले.

पुढील आयुष्य

१८४० ला परत ओवन ने Queenwood Farm, Hampshire येथे त्याच्या स्वप्ननगरातली नवी वस्ती निर्माण करायचे ठरविले. ५०० लोकांची राहण्याची व्यवस्था असलेल्या या वस्तीत या वेळेला ९० लोकच राहायला आले. १८४१ मध्ये त्याने लोकांच्या मदतीने ओवन वस्तीत राहायला येणाऱ्या लोकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी कशीपू कश्रश्र नावाची मोठी वास्तू उभारली. परंतु खर्च करण्यासाठी मिळालेली सर्व रक्कम त्याने लगेच खर्च करून टाकली. त्यानंतर त्याला अध्यक्षपदावरून बाजूला सारण्यात आले. १९४३ ला परत तो निवडून आला. परंतु त्याही वेळी 'normal school' ची संकल्पना कुणालाच पटली नाही. १८४४ ला त्याच्या हुकूमशाही वृत्तीला कंटाळून इतर सदस्यांनी बंड केले.

यानंतर सुद्धा ओवन अमेरिका आणि युरोपच्या वाऱ्या करत राहिला. १८५५ मध्ये त्याने अनेक ठिकाणी व्याख्यानमाला आयोजित करून नवे शतक आल्याची घोषणा केली. समाजवाद किंवा समाजसत्तावाद हा शब्दप्रयोग सुद्धा सर्वप्रथम त्यानेच केला.

ओवनला खात्री होती एक ना एक दिवस सरकारला त्याचे म्हणणे पटेल व ते त्याला मदतीला बोलावतील. त्याचे अनेक अनुयायी होते, ज्यांना त्याने एक नवे सर्वांसाठी समान, नीतिमतेचे स्वप्न दाखविले होते व पृथ्वीवरच स्वर्ग निर्माण करण्याची प्रेरणा दिली होती.

दि. १७ नोव्हेंबर १८५८ रोजी त्याच्या जन्मगावातच त्याचे निधन झाले. त्याच्या पश्चात ३ मुली आणि ४ मुले होती. अशाप्रकारे एका अफलातून व्यक्तिमत्त्वाचा शेवट झाला. त्याच्या जीवनकाळात तो एक यशस्वी उद्योजक, एक शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक, कामगार नेता, समाजवादी विचारांचा आद्य प्रवर्तक, अशा अनेक रूपांत लोकांसमोर आला. त्याने सुरू केलेले Co-operative, Infant Care Society, Labour Exchange, New Lanark New Harmony यांनी पुढच्या पिढीला जबाबदारी घेण्यासाठी आवाहन केले. संपूर्ण जगाबद्दलच्या प्रेमापोटी त्याने केलेले प्रयत्न हे कोणत्याही अंगाने कमी लेखता येणार नाहीत.

फ्रेडरिक एंगल्सच्या शब्दांतूनच ओवनची समर्पकता लक्षात येईल. 'Every social movement and real advance in England on behalf of the workers, links with the name of Robert Owen.'

चलभाष डू ९४०५६९१०२३

पत्रसंवाद

उत्पल वनिता बाबूराव

आजचा सुधारकच्या मे अंकातील बार्डमाणूस ह्या पुस्तकावरील लेख वाचला. लेखातील मुद्दे पटले. त्यांनी परखड परीक्षण केले आहे. (मी पुस्तक वाचलेले नाही) काही मुद्द्यांबाबत चर्चा होऊ शकेल असे वाटते. काही मुद्दे नव्याने समोर आले आहेत.

- भारतात तरी वर्ग-वर्णांच्या पलीकडे जाऊन स्त्रियांना एक होऊन समष्टिरूप धारण करता आलेले नाही.
- हो. हा मुद्दा इथल्या बऱ्याच शोषित घटकांना लागू होतो असे वाटते.
- स्त्री म्हणून एकमेकांशी जोडून घेण्याची प्रेरणाच कुठे दिसत नाही. हे पटले.
- आजच्या नवबौद्ध स्त्रिया हिंदू दलित स्त्रियांपेक्षा अधिक प्रगत व प्रगल्भ असतात असे पुस्तकात एके ठिकाणी म्हटले आहे. त्याचे श्रेय आंबेडकरांना दिलेही आहे. प्रत्यक्षात मात्र वंचितांच्या म्हणून ह्या दोन (स्त्रीमुक्ती व दलितमुक्ती) चळवळी हातांत हात घालून चालताना दिसल्या नाहीत.
- मला वाटते हे चित्र थोडे बदलले आहे. दलित चळवळ आणि स्त्री चळवळ या अगदी पूर्णांशाने नाही तरी एकमेकांशी जोडून घेत आहेत असे वाटते.
- हिंसा करून त्यांना खरोखर किती आनंद मिळतो व तो किती वेळ टिकतो ह्याचे कुणी मोजमाप केले आहे का? अपराधगंड त्यांच्या मनाला पोखरत नाही का? न्यूनगंड आणि असुरक्षितता यांनी वेढलेल्या आयुष्यात त्यांना सुखाचा श्वास घेता येतो का?

हा मुद्दा रोचक आहे. यावर संशोधन होऊ शकेल. मात्र हिंसेला मनातून 'तात्त्विक मान्यता' असेल (जी अनेकजणांच्या बाबतीत असते) तर टोचणी वगैरे लागत नाही असे मला वाटते.

- खालच्या वर्गातील पुरुषाला वरच्या वर्गात प्रवेश नसतो. तेव्हा पुरुषाचे सारे आलबेल व स्त्रीच तेवढी दुःखाच्या खाईत, असेही मानण्याचे कारण नाही.

हो. पण बाहेर दबला गेलेला पुरुष घरात आला की शोषक होतो याचीही नोंद घ्यायला हवी. मला वाटते की ही अखेरीस 'दुःखाची तुलना' आहे आणि त्यात स्त्रीचे पारडे जड आहे.

हे काही ठळक मुद्दे. इतरही मुद्द्यांबाबत चर्चा होऊ शकेल. पण एकूणात तुमची मांडणी पटली. पुस्तक वाचले तर अजून सविस्तर बोलता येईल कदाचित.

खरे सांगायचे तर मला अलीकडे या विषयाचा काहीसा शीण आल्यासारखे झाले आहे. स्त्रीकडे स्त्री म्हणून आणि पुरुषाकडे पुरुष म्हणून न बघता दोघांकडे माणूस म्हणून बघितल्यास कसे असा काहीसा विचार येतो कधीकधी.....

चलभाष : ९८५०६७७८७५

लेखिका अनुराधा मोहनी यांचा प्रतिसाद

नमस्कार,

तुमचे पत्र वाचून आनंद झाला. तुम्ही लेख मनापासून वाचलेला दिसतो.

काही मुद्दे तुम्हाला पटलेले आहेत. तेव्हा तुम्हाला जे पटले नाहीत, तेथपासून सुरुवात करू.

दलित चळवळ व स्त्री चळवळ एकत्रपणे पुढे जात असली तर मला आनंद वाटेल.

हिंसेला मनातून 'तात्त्विक मान्यता' असेल (जी अनेकजणांच्या बाबतीत असते) तर टोचणी वगैरे लागत नाही असे मला वाटते.

माझ्या मते हा मुद्दा संस्कारांशी निगडित आहे. ज्यांच्यावर पुरुषीपणाचे संस्कार झाले आहेत असे पुरुष बिनधास्तपणे मारहाण करतात आणि त्याची टोचणी वगैरे लावून घेत नाहीत, हे खरे. पण त्याच्याही पलीकडे, थोडेसे जन्मजात व थोडेसे सामाजिक असे काहीतरी प्रत्येकामध्ये असतेच असते. जे त्यांना आपण केलेले कृत्य गैर असल्याची जाणीव करून देत असते. त्याला सदसद्विवेकबुद्धी म्हणतात. त्यासाठी शिक्षण, वाचन, थोर लोकांचा सहवास वगैरे कशाचीच गरज नसते. ती प्रत्येक मनुष्यप्राण्यात असते. ह्या टोचणीच्या कचाट्यातून कोणी मनुष्य सुटत असेल असे मला वाटत नाही. ती लागू नये म्हणून किंवा लागलेली निघून जावी म्हणून ते लोक सतत स्वतःचे समर्थन (मनात किंवा मोठ्याने) करत राहतात. स्त्रीच्या न झालेल्या चुका दाखवत राहतात. स्वतःवरच चिडतात. त्या संतापाच्या उद्रेकात स्वतःला किंवा इतरांना (स्त्रीला) पुन्हा पुन्हा मारझोड करतात. अशा रीतीने ते जास्त जास्त हिंसक बनतात, पण ते टोचणी नाही म्हणून नव्हे, तर ती आहे म्हणूनच.

पण बाहेर बदला गेलेला पुरुष घरात आला की शोषक होतो याचीही नोंद घ्यायला हवी. मला वाटते की ही अखेरीस 'दुःखाची तुलना' आहे आणि त्यात स्त्रीचे पारडे जड आहे.

ह्याची नोंद घेतली गेलेलीच आहे. स्त्रीवाद्यांनी तर ती वारंवार घेतली आहे. प्रश्न असा आहे की ही नोंद घेऊन काय होणार आहे? त्याने शोषण कमी होते का? मला तर वाटते की दुःखाची तुलना करून व कोणाचे पारडे जड हे ठरवूनही काहीच उपयोग नाही. त्या दुःखातून मुक्त कसे होणार ते बघावे. आपल्या दबलेपणाची व्यवस्था कशी करावी हे पुरुषाला समजत नाही. ते समजून घेण्यासाठी (देण्यासाठी) स्त्री मदत करू शकेल का? त्यानेच दोघांनाही दुःखमुक्त होता येईल. शिवाय प्रत्येक व्यक्ती वेगवेगळ्या प्रसंगांत शोषक व शोषित असते, त्याचे काय? आपण जेव्हा शोषकाच्या भूमिकेत असतो, तेव्हा शोषिताशी कसे वागतो? दलित स्त्री ही डबल शोषित असते हे खरे. पण ती सरकारी अधिकारी बनते आणि तिच्याकडे कोणी प्रकल्पबाधित माणूस नुकसानभरपाई मागायला जातो तेव्हा ती त्याच्याशी कशी वागते?

खरे सांगायचे तर मला अलीकडे या विषयाचा काहीसा शीण आल्यासारखे झाले आहे. स्त्रीकडे स्त्री म्हणून आणि पुरुषाकडे पुरुष म्हणून न बघता दोघांकडे माणूस म्हणून बघितल्यास कसे असा काहीसा विचार येतो कधीकधी.....

हे वाटणे मात्र अगदी स्वाभाविक आहे. मलाही हेच म्हणायचे आहे. माझे मुख्य मत हे आहे की स्त्रीवाद हा प्रतिक्रिया म्हणून आला होता. प्रतिक्रियेमध्ये आपल्याला जास्त काळ राहता येत नाही. म्हणजे स्त्रीला स्त्री म्हणून व पुरुषाला पुरुष म्हणून न पाहता दोघांकडे माणूस म्हणून पाहणे हेच योग्य आहे. किंवा थोडे अधिक स्पष्टीकरण करू, कारण 'माणूस म्हणून पाहणे' ह्यातून काहीच निश्चित बोध होत नाही.

पुरुषाकडे शोषक म्हणून नाही तर साधा, फक्त पुरुष म्हणून आणि स्त्रीकडे शोषित म्हणून नाही तर स्त्री म्हणून पाहणे आणि आपल्या मनात ह्या दोघांना समान दर्जा देणे हेच ह्या समस्येवरचे उत्तर आहे.

आता शेवटचा मुद्दा म्हणजे पुस्तक वाचलेले नसणे, हा मुद्दा बरोबर आहे, कारण पूर्वपक्ष समजून घेतल्याशिवाय उत्तरपक्षाची वैधता कशी ठरवणार? तरीही, त्यामध्ये मांडलेला अभिजात स्त्रीवाद तुम्हाला माहित आहे म्हणून आणि माझ्यावर विश्वास ठेवून उत्तर दिले, म्हणून आभार.

४०/६५७, लोकमान्यनगर,

पोस्ट ऑफीसजवळ, पुणे - ३०

